

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Ilmar Tammisto
Liivimaa aadli ja Rootsi keskväimu suhted aastatel
1634 – 1643: Liivimaa rüütelkonna taasloomine

Magistritöö
Juhendaja: Dotsent Enn Küng

Tartu 2017

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Liivimaa aadli positsioon enne 1634. aastat ja eeldused Liivimaa rüütelkonna taasloomiseks pärast Gustav II Adolphi surma	12
1.1 Liivimaa aadli positsioon Vana-Liivimaal ning suhted Poola-Leedu ja Rootsi võimudega Vene-Liivi sõja algusest 1634. aastani.	12
1.2 Muutused Rootsi riigivalitsemises 1634. aastal ning kindralkuberner Bengt Bengtsson Oxenstierna.....	18
2. Liivimaa rüütelkonna taasloomine aastatel 1634-1641	22
2.1 1634. aasta sündmused: Liivimaa aadli esimesed sammud ühtse rüütelkonna suunas	22
2.1.1 Liivimaa aadli petitsioon kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele ja vastus sellele	22
2.1.2 1634. aasta Liivimaa maapäev.....	30
2.2 Liivimaa aadli käsitlemine riiginõukogus ning kindralkubeneri Bengt Oxenstierna ja kuninganna Kristiina eestkostevalituse suhtluses aastatel 1634 – 1641.....	32
2.2.1 1635. aasta sõjasündmused	32
2.2.2 1638. aasta maarevisjon.....	34
2.2.3 Liivimaa aadli ratsateenistuskohustus	36
3. Liivimaa aadel riigiteenistuses.....	42
3.1 Otto von Mengden.....	42
3.2 Engelbrecht von Mengden.....	47

3.3 Kohaliku aadli üldine roll ja osakaal Liivimaa haldus- ja kohtusüsteemis aastatel 1633 – 1644.....	52
4. Liivimaa rüütelkonna taasloomine aastatel 1642 – 1643.....	57
4.1 Liivimaa rüütelkonna 1642. aasta delegatsioon Stockholmis	57
4.2 Liivimaa rüütelkonna maanõunike kolleegiumi loomine 1643. aastal.....	60
4.2.1 1643. aasta talvel toimunud maapäevad	60
4.2.2 Liivimaa rüütelkonna petitsioon kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele.....	62
4.2.3 1643. aasta suvel riiginõukogus toimunud Liivimaa aadlit puudutavad arutelud	66
4.2.4 Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse vastus Liivimaa rüütelkonna petitsioonile	68
4.2.5 25. oktoobril 1643 toimunud Liivimaa maapäev ja maanõunike kolleegiumi moodustamine.....	73
4.3 Liivimaa aadli käsitlemine Liivimaa kindralkubeneri ja kuninganna Kristiina eestkostevalituse suhtluses aastatel 1642 – 1643	77
Kokkuvõte.....	83
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	92
Summary: Relations between the Livonian Nobility and the Swedish State in 1634-1643: Reestablishment of the Livonian Knighthood	98

Sissejuhatus

Aastatel 1634-1643 leidsid Liivimaa aadli ajaloos aset murrangulised sündmused, kui pandi alus 20. sajandi alguseni tegutsenud Liivimaa rüütelkonnale, mis on Liivimaa aadli ajaloos kahtlemata oluline institutsioon olnud. Rüütelkonna olemasolu võimaldas aadlil enda õiguste ja privileegide kaitseks kollektiivselt välja astuda, avaldada meelsust ning rääkida kaasa maa valitsemises. Olgugi, et ühtne Liivimaa rüütelkond tekkis lühikeseks ajaks esmakordselt Poola võimuperioodil, siis siinses töös käsitletaval ajavahemikul kujunesid Liivimaa rüütelkonna peamised institutsioonid ja toimimise põhimõtted, mille alusel tegutseti kuni tegevuse lõpetamiseni. Seega mõistmaks Liivimaa rüütelkonna ajalugu hilisemal perioodil, on oluline teada, mis tingimustel ja missugustes oludes ta loodi.

Kuna Liivimaa rüütelkonna taasloomine sündis ühelt poolt Liivimaa aadli pideva initsiatiivi ning teiselt poolt Rootsi keskväimu heakskiidu tulemusel, on töös käsitletud nende kahe osapoole vahelisi suhteid aastatel 1634-1643. Keskendutud on ühelt poolt tekkiva rüütelkonna ning teiselt poolt Rootsi riigi vastastikustele õiguslikele, sotsiaalsetele ja majanduslikele nõudmistele ning sellele, kuidas nõudmiste sisu, rõhuasetused ja toon aja jooksul muutusid. Vaatluse alla on võetud kolm peamist tasandit: Liivimaa aadli suhted keskväimu esindajatega provintsis, Liivimaa aadli sidemed kuninganna Kristiina eestkostevalitsusega ning kindralkubeneri ja eestkostevalitsuse omavaheline suhtlus. Selle töö eesmärk on nimetatud tasandite uurimise abil välja tuua tegurid, mis võimaldasid Liivimaal rüütelkonna taasloomise. Sealjuures soovitakse anda vastus küsimusele, mis ajendas Rootsi keskväimu andma oma heakskiitu aadlikorporatsiooni loomisele Liivimaal arvestades asjaolu, et riigivõim oli Liivimaa aadli suhtes selgelt jõupositsioonil.

Töös käsitletav ajavahemik oli Rootsi riigi jaoks riigiõiguslikus mõttes muutuste aeg, kui tekkisid selgelt eraldatud mõisted – emamaa ja provints. Lisaks sellele oli Rootsi kogu vaadeldava perioodi vältel kaasatud Euroopat laastavasse konfliktide seeriasse, nn Kolmekümneaastasesse sõtta. Käesolevas töös on lisaks eelpool nimetatud peamistele

eesmärkidele vaadeldud, kas Liivimaa aadli ja Rootsi keskväimu vaheliste suhete uurimine paralleelselt Liivimaa rüütelkonna taasloomisega võiks aidata paremini mõista seda, kuidas ja kas kajastusid muutused emamaa valitsemises ja pikk ning kurnav sõda provintsi haldamises. Eelpool nimetatud küsimused ei ole aga käesoleva uurimuse keskseteks teemadeks, vaid pigem abivahendiks edasiste uurimisküsimuste kaardistamisel.

Lühike käsitletav ajavahemik ning võrdlemisi kitsas teemadering, mis on tingitud magistritöö piiratud mahust, võimaldab teha vaid esmaseid järeldusi. Käesolevat tööd tuleks eelkõige vaadelda kui alusuuringut edasisele uurimusele Liivimaa seisusliku ühiskonna kujunemisest 17. sajandil.

Uurimisküsimustele vastuste leidmiseks on käesolevas töös eelkõige rakendatud algallikate kriitilist analüüsi. Kui võib öelda, et kõige olulisemad rüütelkonnaga seotud dokumendid¹ töös piiritletud ajavahemikust on ajaloolaste poolt käsitlemist leidnud, siis Liivimaa kindralkubeneri ja kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse Liivimaa aadlit ja rüütelkonda puudutav suhtlus on senistes uurimustes pea täielikult tähelepanuta jäänud. Liivimaa rüütelkonna taasloomist aastatel 1634-1643 on töös peaaesjalikult läbi erinevate sündmuste kronoloogilise esitamise käsitletud. Sealjuures on rõhku pööratud sündmuste põhjuste ja tagajärgede väljatoomisele. Mõningal määral on töös kasutatud ka võrdlevat analüüsimeetodit.

Töös on suuresti keskendutud konkreetsetele isikutele ja nende tegevusele, mis haalus Liivimaa rüütelkonna taasloomisega. Üks nimetatud protsessi võtmeisikutest oli Liivi- ja Ingerimaa ning Käkisalml lüüni kindralkubener Bengt Bengtsson Oxenstierna, kes oli kõrgem riigivõimu esindaja provintsis. Mitmel korral sekkus Liivimaa aadli püüdlustesse paljuski kogu Rootsi riigi kurssi määranud riigikantsler Axel Oxenstierna. Samuti näeme, et ka Liivimaa aadli seast kerkivad esile kindlad juhtfiguurid, kellest saavad taasloodava rüütelkonna eestkõnelejad nii suhtluses kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse kui ka kindralkubeneriga. Siinkohal tuleb välja tuua, et Liivimaa aadel ei jõudnud Rootsi

---

¹ Eelkõige rüütelkonna petitsioonid Rootsi keskväimule ja neile järgnenud kuninglikud resolutsioonid.

võimuperioodil aadlimatrikli koostamiseni. Seetõttu ei ole käesolevas töös alati olnud võimalik kõikide Liivimaa rüütelkonna taasloomisega seotud isikute täpset staatust ja positsiooni Liivimaa tolleaegses ühiskonnas määratleda. Seotust Liivimaa rüütelkonnaga on eelkõige defineeritud läbi isiku tegevuse, milleks võis olla näiteks osalemine rüütelkonna delegatsioonis Stockholmi, allakirjutamine rüütelkonna pöördumisele või mingis rüütelkonna institutsioonis ameti pidamine.

Siinsete alade kunagise valitseva ühiskonnakihi ehk aadli ajalugu on teema, mille uurimise kõrgaeg jääb Eesti vabariigi sünnieelsesse aega ning mida on peamiselt edendanud baltisakslased ise. Hea ülevaate Eesti-, Liivi- ja Kuramaa aadli ajaloost kesk- ja varauusajal pakuvad nimekamate baltisaksa ajaloolaste üldkäsitlused.² Erinevate autorite poolt on suurt rõhku pööratud genealoogiaalasele uurimistöole.³ Ilmunud on ülevaatlikud käsitlused nii Eesti-, Liivi- ja Kuramaa rüütelkondade⁴ kui ka eraldi Liivimaa rüütelkonna ajaloost.⁵ Vana-Liivimaa aadli ajalugu on põhjalikult käsitlenud Axel von Gernet.⁶ Liivimaa aadli ajalugu Poola ülemvõimu all on võrdlemisi vähe uuritud teema, millest saab küll üldülevaate Enn Tarveli kirjutistest.⁷ Käesoleva töö seisukohast kõige olulisemale perioodile ehk Liivimaa

---

² **Leonid Arbusow d. Ä.** Grundriss der Geschichte Liv, Est- und Kurlands. Riga 1918; **Ernst Seraphim.** Livländische Geschichte von der "Aufseglung" der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich in 3 Bände. Reval 1897-1904.

³ Nt Die Baltischen Ritterschaften: Übersicht über die in den Matrikeln der Ritterschaften von Livland, Estland, Kurland und Oesel verzeichneten Geschlechter. Bearb. von Ernst von Mühlendahl und Heiner von Hoyningen-Huene. Limburg an der Lahn 1973; Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, 3 Teile: Livland, Estland, Kurland. Hrsg. von den Verbänden des livländischen, estländischen und kurländischen Stammadels. Görlitz 1929-1942; Baltisches Wappenbuch: Wappen sämtlicher, den Ritterschaften von Livland, Estland, Kurland und Oesel zugehöriger Adelsgeschlechtern. Hrsg. von Carl Arvid von Klingspor. Stockholm 1882.

⁴ Zur Geschichte der Ritterschaften von Livland und Oesel. Hrsg. von der Livländischen Ritterschaft und von der Oeselschen Ritterschaft. Pfaffenhofen/Ilm 1974. **Walther von Ungern-Sternberg.** Geschichte der Baltischen Ritterschaften. Limburg an der Lahn 1960; **Eduard von Dellingshausen.** Die Entstehung, Entwicklung und aufbauende Tätigkeit der Baltischen Ritterschaften. Langensalza 1928; **Rudolf von Hoerner.** Die baltischen Ritterschaften: Ursprung, Wesen und Bedeutung. Berlin 1918.

⁵ **Georg von Krusenstjern.** Die Landmarschälle und Landräte der Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen. Hamburg 1963. **Oswald Schmidt.** Zur Geschichte der Ritter und Landschaft in Livalnd. – Dorpater juristische Studien. Hrsg. von Johannes Engelmann, Carl Eduard Erdmann, Woldemar von Rohland. Bd. 3. Dorpat 1894. S. 1-36.

⁶ **Axel von Gernet.** Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels in 2 Heften. Reval 1893-1895.

⁷ **Enn Tarvel.** Liivimaa provintsi riigiõiguslik seisund 16. sajandil ja 17. sajandi algul. – Ajalookimbatused, koost Marten Seppel. Tartu 2013. Lk 320-329; Livlands statsrättliga ställning före uppgången i svenska väldet

rüütelkonna taasloomisele Rootsi võimuperioodil on põhjalikumalt tähelepanu pööranud vaid Friedrich Gustav Bienemann noorem uurimuses Liivimaa rüütelkonna maanõunike kolleegiumi loomisest.⁸ Laiemate käsitletuste ühe osana on seda teemat puudutanud veel mõningad baltisaksa ajaloolased,⁹ kuid lisaks neile võib siin välja tuua Rootsi ajaloolase Anna Christina Meurlingi uurimuse maanõunike kolleegiumi ja maapäeva institutsioonidest Rootsi võimuperioodil.¹⁰ Liivimaa rüütelkonna taasloomise põhjuseid on käsitletud põgusalt ning enamasti on välja toodud, et see sai teoks eelkõige pärast Gustav II Adolphi surma Rootsi riigis aset leidnud muudatuste ja/või uue juhtkonna aadlisõbralike hoiakute tõttu.¹¹ Samas tuleb tõdeda, et suurem osa Liivimaa aadlile ja rüütelkonnale pühendatud uurimustest käsitleb kas keskaega, võitlust Rootsi absolutismi ja reduktsiooniga või aega pärast siinsete alade minemist Vene riigi koosseisu. Võrdlemisi väheuurituks on jäänud vahemik Vana-Liivimaa poliitilise korralduse kokkuvarisemisest 1561. aastal kuni nn suure reduktsiooni alguseni 1680. aastal.

Rootsi provintsipoliitikaga on eelkõige tegelenud Rootsi ja Eesti ajaloolased. 2014. aastal ilmus eesti keelde tõlgituna Kari ja Ülle Tarkiaineni ülevaatlik käsitus Rootsi ajast Eestis.¹² Siinsete provintside ja emamaa paralleelsetele arengutele on keskendunud Harry Thomson,¹³

1625. – Stat - kyrka - samhälle: den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Stockholm 2000. S 305-329; Kuidas Liivimaa Poola omaks sai (1557-1569). – Ajaloo järskudel radadel: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn 1966. Lk 33-55; Veelkord Sigismund Augusti privileegi autentsusest. Tartu 1962.

⁸ **Friedrich Gustav Bienemann d. J.** Die Begründung des livländischen Landrathscollegiums: ein Gedenkblatt zum 4. Juli 1893. Riga 1893.

⁹ **Julius von Eckardt.** Der Livländische Landtag in seiner historischen Entwicklung II. – Baltische Monatsschrift. Bd. 3. Riga 1861. S. 38-78, 116-159; **Heinrich von Hagemeister.** Auszüge aus Livländischen Landtags-Verhandlungen, Convents - Recessen und andern Actenstücken, für den Zeitraum v. J. 1562—1710. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Bd. 2. Riga; Leipzig 1842. S. 1-43.

¹⁰ **Anna Christina Meurling.** Landtag och lantråd i Livland. – Svio-Estonica: Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi toimetused. Lund 1967. S. 34-50.

¹¹ **Harry Thomson.** Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561-1710: Materialien und Betrachtungen. Schliersee 1969. S. 155; Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Toim Enn Küng, Marten Seppel. Tartu 2013. Lk 265.

¹² **Kari Tarkiainen, Ülle Tarkiainen.** Meretagune maa. Rootsi aeg Eestis 1561-1710. Tallinn 2014.

¹³ **H. Thomson.** Schweden und seine Provinzen.

kitsamalt Eesti- ja Liivimaa riigiõigusliku positsiooni üle Rootsi riigi koosseisus on arutlenud näiteks Jerker Rosen¹⁴ ja Aleksander Loit.¹⁵ Siiski on ainsana Liivimaa valitsemist aastatel 1617-1634 põhjalikumalt käsitlenud Ragnar Liljedahl,¹⁶ kelle tööst saab ülevaate kohaliku aadli olukorrast ja suhetest riigivõimuga neil aastatel. Käesoleva töö ajaline raamistik (1634-1643) langeb kokku Liivi- ja Ingerimaa ning Käkisalme lääni¹⁷ kindralkuberneri Bengt Bengtsson Oxenstierna ametiajaga. Siinkohal on oluline välja tuua, et puuduvad uurimused, mis keskendusid tema tegevusele ning Liivimaa valitsemisele nimetatud perioodil.

Liivimaa aadli ja Rootsi keskvõimu vastastikele suhetele keskenduvad vähesed käsitlused ning enamasti on neis fookuses kahe osapoole konflikt 17. sajandi lõpul.¹⁸ Erandina võib siin nimetada Friedrich Gustav Bienemann noorema artiklit Engelbrecht von Mengdenist Rootsi riigi teenistuses.¹⁹ Mingil määral on Liivimaa aadli ja Rootsi keskvõimu vahelist koostööd kajastanud Saksa ajaloolane Jürgen Heyde, kes on võrdlevalt uurinud nii Poola-Leedu kui ka Rootsi Liivimaa aadli osas rakendatud poliitikat. Rääkides ajavahemikust 1561-1650 ütleb ta, et *Liivimaa aadel oli sellel perioodil peaaegu alati vastasseisus ning vaid harva alles kujunev partner kuninglikule poliitikale*.²⁰

---

¹⁴ **Jerker Rosén.** Statsledning och provinspolitik under Sveriges storkamktsid. En författningshistorisk skiss. – Scandia: tidskrift för historisk forskning, 17. Stockholm 1946. S. 224-270.

¹⁵ **Aleksander Loit.** Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III: Eesti ajalooarhiivi toimetised 17 (24). Tartu 2009. Lk 7-40.; Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561-1710 (1721). – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil: Eesti ajalooarhiivi toimetised 8 (15). Tartu 2002. Lk 7-26.

¹⁶ **Ragnar Liljedahl.** Svensk förvaltning i Livland 1617-1634. Uppsala 1933.

¹⁷ 1642. aastal moodustati Ingerimaast ja Käkisalme läänist iseseisev kubermang, seega oma ametiaja viimase aasta oli Bengt Oxenstierna Liivimaa kindralkuberner.

¹⁸ **Alvin Isberg.** Karl XI och den livländska adeln 1684-1695: studier rörande det karolinska enväldets införande i Livland. Lund 1953; **Juhan Vasar.** Die Grosse Livländische Güterreduktion: die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678-1684. Tartu 1931.

¹⁹ **F. G. Bienemann d. J.** Zur Geschichte Engelbrecht v. Mengdens und seines Landrechtentwurfs. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1900. Riga 1901. S. 57-71.

²⁰ **Jürgen Heyde.** Zwischen Kooperation und Konfrontation: Die Adelspolitik Polen-Litauens und Schwedens in der Provinz Livland 1561-1650. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 47. H. 4. Marburg 1998. S 545.

Eelpool väljatoodut arvesse võttes võib kokkuvõtlikult öelda, et uurimustes, milles käsitletakse Liivimaa ajalugu 17. sajandi esimesel poolel, on enamasti keskendutud kas riigivõimu teostamisele provintsis või eraldi aadli ja rüütelkonna ajaloole. Nende kahe osapoole kokkupuuteid on eelkõige käsitletud olukorras, kus nende vastastikused nõudmised omavahel tugevas vastuolus olid. Käesolev töö soovib laiemalt avada perioodi, kus suhted Liivimaa aadli ja Rootsi keskivõimu vahel ei olnud vaenulikud ning kus erinevate tegurite koosmõju võis tekitada koguni võimalusi koostööks. Lisaks aitab nende kahe osapoole omavaheliste suhete uurimine näha Liivimaa rüütelkonna taasloomist laiemast vaatenurgast, kui senised uurimused on seda teinud.

Alljärgnev magistr töö tugineb suures osas Stockholmis asuva Rootsi riigiarhiivi *Livonica* kogu II alajaotuses asuvatel allikmaterjalidel. Neist olulisemadena võib nimetada kindralkuberner Bengt Oxenstierna kirju²¹ ja Liivimaa rüütelkonna ja maanõunike kolleegiumi pöördumisi kuninglikku majesteeti esindanud eestkostevalitsuse ja riiginõukogu poole.²² Lisaks annavad hea ülevaate Liivimaal 1634. aastal toimunud sündmustest Riia kuberner registrid.²³ Kindralkuberner ja Rootsi keskivõimu kahepoolse suhtluse jälgimiseks on toetutud eestkostevalitsuse saadetud kirjade koopiaid sisaldavale riigiregistratuurile aastatest 1634-1643.²⁴ Liivimaa aadel ei suhelnud aga mitte ainult kindralkuberner ja eestkostevalitsusega, vaid pöörduti ka riigikantsler Axel Oxenstierna poole. Selle töö seisukohast olulisimana võib välja tuua Engelbrecht von Mengdeni kirjad kantslerile, mida säilitatakse Rootsi riigiarhiivi Oxenstierna kogus.²⁵ Eestis asuvatest materjalidest on läbi töötatud Rahvusarhiivi Liivimaa rootsiaegse kindralkuberner fondis leiduvad Bengt Oxenstiernale saadetud kirjad, kus muu hulgas leidub kohaliku aadli pöördumisi

---

²¹ Svenska Riksarkivet (SRA), *Livonica* II (Liv II), vol 67-69.

²² SRA, Liv II, vol 148.

²³ SRA, Liv II, vol 348; SRA Liv II vol 350.

²⁴ SRA, *Riksregistraturet* (RR), vol 180-221.

²⁵ SRA, *Oxenstiernska samlingen* (OS), vol E659.

kindralkubernereri poole.²⁶ Liivimaa aadli osalemist riigiteenistuses aastatest 1633-1644 on uuritud samas fondis asuvate kubermangu arveraamatute alusel.²⁷

Liivimaa rüütelkonna taasloomine on jagatud ajaliselt kaheks osaks. Varasemast perioodist ehk aastatest 1634-1641 on säilinud vaid üksikud dokumendid, mis kajastavad otseselt rüütelkonna tegevust. Neist olulisimaks tuleb pidada Liivimaa aadli 1634. aasta petitsiooni kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Põhjusel, et pärast nimetatud petitsiooni esitamist kaovad mitmeteks aastateks jäljed rüütelkonna tegevusest, on rüütelkonna taasloomise algaasi uurimisel keskendutud eelkõige Liivimaa kindralkubernereri ja kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse suhtlusele. Selle abil on püütud täita lünki Liivimaa aadli ja rüütelkonna tegevuses aastatel 1634-1641. Liivimaa rüütelkonna taasloomise hilisemat perioodi iseloomustab rüütelkonna tegevusega otseselt seotud allikmaterjalide hulga suurenemine. Aastatest 1642-1643 on säilinud kaks petitsiooni eestkostevalitsusele ning kolm Liivimaa maapäeva retsessi. Käesolev töö kulmineerub Liivimaa rüütelkonna maanõunike kolleegiumi moodustamisega 1643. aastal. Olgugi, et nimetatud sündmusega ei saa Liivimaa rüütelkonna taasloomist täielikult lõpuleviiduks lugeda, võib maanõunike kolleegiumi pidada kõige olulisemaks institutsiooniks Liivimaa rüütelkonna ajaloos.²⁸

Töö jaguneb kolmeks peatükiks, mis omakorda jagunevad väiksemateks alapeatükkideks. Esimeses peatükis on järgnevatele arengutele laiema konteksti loomiseks antud ülevaade 1634. aastale eelnenud olulisematest sündmustest, mis mõjutasid Liivimaa aadli ühiskondlikku positsiooni. Lisaks on samas peatükis käsitletud 1634. aastal aset leidnud muutusi Rootsi riigivalitsemises. Teises peatükis on vaatluse alla võetud tekkiva Liivimaa rüütelkonna nõudmised Rootsi keskvalitsusele. Keskendutud on 1634. aastal Stockholmis viibinud Liivimaa aadli delegaatide petitsioonile kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele ning sellele järgnenud riigivõimu reaktsioonile. Selleks, et mõista riigivõimu suhtumist

---

²⁶ Rahvusarhiiv (EAA).278.1.XVIII-6. *Schreiben von Otto, Ernst und Engelbrecht von Mengden an den Gen.-Gouverneur.*

²⁷ EAA.278.1.XXII-4-13.

²⁸ Maanõunike kolleegiumi olulisust on rõhutanud nt **G. v. Krusenstjern**. Die Landmarschälle und Landräte S. 28-30; **F. G. Bienemann d. J.** Die Begründung des livländischen Landrathscollegiums. S. 3-5.

Liivimaa aadlisse ja täita lünki Liivimaa aadli tegevuses Liivimaa rüütelkonna taasloomise algfaasis (1634-1641), on samas peatükis välja toodud, mis kontekstis kajastus Liivimaa aadel kindralkubeneri ja eestkostevalitsuse kirjavahetuses. Kolmandas peatükis on esmalt uuritud kahe tolleaegse silmapaistvaima Liivimaa aadliku Otto ja Engelbrecht von Mengdeni riigiteenistuslikku käekäiku ning seejärel on antud ülevaade Liivimaa aadli osakaalust riigiametite täitmisel Liivimaal aastatel 1633-1644. Viimases peatükis on põhirõhk ühelt poolt Liivimaa aadli delegatsioonidel Stockholmi ja seal esitatud nõudmistel aastatel 1642-1643 ning teiselt poolt Rootsi võimude reaktsioonil nimetatud nõudmistele. 1643. aasta sündmuste juures on keskendutud eelkõige Liivimaa rüütelkonna maanõunike kolleegiumi loomisele. Lisaks jälgitakse, mis kontekstis kajastub Liivimaa aadel kindralkubeneri ja eestkostevalitsuse kirjavahetuses.

Uurimistööd Rootsi riigiarhiivis on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondist.

1. Liivimaa aadli positsioon enne 1634. aastat ja eeldused Liivimaa rüütelkonna taasloomiseks pärast Gustav II Adolphi surma

1.1 Liivimaa aadli positsioon Vana-Liivimaal ning suhted Poola-Leedu ja Rootsi võimudega Vene-Liivi sõja algusest 1634. aastani.

Vene-Liivi sõja alguseks olid siinsetel aladel iga maaisanda valduses moodustunud vasall- või rüütelkonnad, millised olid Riia peapiiskopkonna, Tartu, Saare-Lääne²⁹ ning Kuramaa piiskopkonna, Ordu põhialade ja Harju-Viru rüütelkond.³⁰ Nimetatud rüütelkondade ühiskondlik mõjuvõim ja privileegid erinesid teineteisest märgatavalt. Kahtlemata mõjukaim ning oma territooriumil suurimat autonoomiat nautinud aadlikorporatsioon oli Harju-Viru rüütelkond, mille laialdased privileegid olid peamiselt tingitud maaisanda vähesest mõjuvõimust 13. sajandil ja 14. sajandi esimesel poolel.³¹ 13. sajandi lõpuks oli seal moodustunud aadli seisusliku omavalitsuse olulisim organ ehk 12-liikmeline maanõunike kolleegium ja 14. sajandi lõpus saavutati pärimisõigus nii mees- kui naisliinis kuni viienda sugulusastmeni.³² Riia peapiiskopkonna ning Tartu ja Saare-Lääne rüütelkonna aadel saavutas nii mees- kui ka naisliinis pärimise õiguse alles 15. sajandi keskel, kuid Ordu alal (välja arvatud Põhja-Eesti) jäi Vene-Liivi sõjani püsima ainult meesliinis pärimise õigus.³³

---

²⁹ Saaremaa rüütelkond moodustas praktiliselt iseseisva üksuse juba 1525. aastal: **W. v. Ungern-Sternberg**. Geschichte der Baltischen Ritterschaften. S. 4.

³⁰ Baltisches Wappenbuch, Textteil. S. 13-14.

³¹ **E. Seraphim**. Livländische Geschichte von der "Aufsegelung" der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich. Bd. 1: Die Zeit bis zum Untergang livländischer Selbständigkeit: ein Hausbuch. Reval 1897. S 180.

³² **W. v. Ungern-Sternberg**. Geschichte der Baltischen Ritterschaften. S. 2-3.

³³ *Ibid.* S. 3-4.

Hoolimata suurtest erinevustest mõjuvõimu ja privileegide osas oli 1418. aastast alates erinevate piirkondade aadel esindatud Liivimaa maapäevadel, kus otsuste langetamiseks oli vajalik saavutada seisusesisene üksmeel. Nii nagu ülejäänud kolmel osapoolel (kõrgemate vaimulike, Ordu ning suuremate linnade esindajatel), oli ka aadlil kollektiivselt üks hääl.³⁴ Axel von Gernet rõhutab asjaolu, et 1435. aastal toimunud Liivimaa konföderatsiooni moodustamisel olid otsustusprotsessi võrdsete partneritena maaisandate kõrval kaasatud aadli ja linnade esindajad. See näitab tema sõnul seda, et maaisandate arvel oli kasvanud seisuste mõjuvõim.³⁵ Seega võib selle perioodi kontekstis rääkida teatavast koostööst erinevate piirkondade rüütelkondade vahel (eelkõige maapäevadel), kuid hilisema rootsiaegse Liivimaa kubermangu territooriumil ei moodustunud ühtset rüütelkonda. Siiski on oluline täheldada asjaolu, et maapäevadel osalemise kaudu omandas aadel kogemuse maa valitsemisel kaasarääkimiseks.

Suured muutused nii Liivimaa poliitilises kui ka ühiskondlikus elus leiavad aset Vene-Liivi sõja ajal, mis löid võimaluse ühtse Liivimaa rüütelkonna esmakordseks, kuigi põgusaks tekkimiseks Poola-Leedu ülemvõimu all. Paljud baltisaksa ajaloolased on rohkemal või vähemal määral käsitlenud nimetatud perioodi kohaliku aadli vaatevinklist murtud lubaduste ajana, kus 1560. aastate alguses saavutati kapitulatsiooniläbirääkimiste käigus laialdased privileegid, mida aga Poola võimude poolt järk-järgult kärpima asuti.³⁶ Neist olulisim oli 1561. aasta Sigismund Augusti privileeg. Kuna Liivimaa aadli hilisemates pöördumistes Poola-Leedu või Rootsi võimude poole sellele ürikule ikka ja jälle viidatakse, on siinkohal kohane teha lühiülevaade selle põhisisust. Enn Tarvel on tuginedes orduaadli saadikute nõudmistele Poola-Leedu kuningale Sigismund II Augustile privileegi põhisisu võtnud kokku järgmiselt: Ordu aladel pidi jääma püsima Augsburgi usutunnistus ning saksa õigus- ja halduskord, kohalikud ametid pidid jääma liivimaalastele, kõrgeim apellatsiooninstant

---

³⁴ Baltisches Wappenbuch, Textteil. S. 18.

³⁵ A. v. Gernet. Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels. H. 2: Die Anfänge der Livländischen Ritterschaften. Reval 1895. S. 134-135.

³⁶ Nt L. Arbusow d. Ä. Grundriss der Geschichte Liv, Est- und Kurlands. S 206-214; Baltisches Wappenbuch, Textteil. S. 21.

pidi loodama Riiga ning aadlil pidi olema piiramatult omandiõigus nii maa kui talupoegade üle.³⁷ Seega praktiliselt ainuke seos, mida Poola-Leedu riigiga sooviti, oli nende sõjaline kaitse võõrvallutajate ning eelkõige Venemaa eest. Üriku originaal läks aga kaduma ning ükski järgnev Poola-Leedu kuningas pole seda dokumenti kinnitanud.

Tarveli järgi jäi hoolimata kohaliku aadli õiguste piiramisest paralleelselt Poola-Leedu võimu kindlustumisega Üle-Väina Liivimaal³⁸ vastavalt 1582. aasta Liivimaa konstitutsioonidele püsima maapäeva institutsioon. Ühtlasi anti Üle-Väina Liivimaa aadlile luba ühise rüütelkonna peamehe valimiseks. Vaatamata sellele, et loodud ametikoht juba 1599. aastal kaotati, võib seda episoodi pidada ühtse Liivimaa rüütelkonna esmakordseks tekkimiseks.³⁹ Jürgen Heyde on jaganud Poola-Leedu suhtumise Liivimaa aadlisse kolme etappi – vallutusetapis ehk Vene-Liivi sõja algusaastatel vajati Liivimaa aadlit kui liitlast ühise vaenlase vastu, liitlassuhte kindlustamiseks anti aadlile ulatuslikud privileegid. Vallutusele järgnenud võimu kindlustamise etapis hakati privileege järk-järgult kärpima ning viimases ehk „provintsisistumise“ etapis tõmbus riik Liivimaa valitsemises tagaplaanile. See andis aadlile taaskord suurema sõnaõiguse provintsi valitsemisel kaasaráäkimiseks. Liivimaa rüütelkonna loomist on Heyde näinud seega kolmandasse etappi kuuluva sündmusena.⁴⁰

Poola-Leedu ja Rootsi vahelise sõja puhkedes 1600. aastal on Üle-Väina Liivimaa aadel taas väiksemate piirkondlike ühendustena tegutsenud.⁴¹ Seda kinnitavad Rootsi riigiarhiivis säilitatavad Pärnu, Viljandi, Võnnu, Aluksne ja Tartu piirkonna aadlike pöördumised hertsog Karli poole vahemikus 1600-1602.⁴² Peamiseks põhjuseks, miks Rootsi poole vaadati, oli pettumine Poola-Leedu võimuses ning lootus hertsog Karlilt laiemaid privileege välja

---

³⁷ E. Tarvel. Veel kord Sigismund Augusti privileegi autentsusest. Lk 333-334.

³⁸ Poola-Leedu valdused Väina jõest põhja pool.

³⁹ E. Tarvel. Livlands statsrättliga ställning. S 324.

⁴⁰ J. Heyde. Zwischen Kooperation und Konfrontation. S. 545.

⁴¹ Nimetatud Liivimaa ajaloo episoodi uurimiseks annab hea allikalise baasi Friedrich Gustav Bienemann noorema artikkel, kus on publitseeritud 84 hertsog Karli ja Liivimaa seisuste omavahelist suhtlust puudutavat kirja: F. G. Bienemann d. J. Zur Geschichte der Livländischen Ritter- und Landschaft 1600-1602. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Bd. 17. Riga 1900.

⁴² SRA, Liv II, vol 148.

kaubelda. See ka õnnestus ning 1602. aastal kinnitas hertsog Karl Tartu piirkonna aadlile nende varasemad õigused ning lubas kogu Üle-Väina Liivimaa aadlile inkorporeerimist Eestimaa rüütelkonda.⁴³ Nii sellele kui ka teistele hertsog Karli lubadustele parandada Liivimaa aadli õiguslikku seisundit on Rootsi keskvõimule saadetud palvekirjades edaspidigi korduvalt tuginetud. Siiski läksid Üle-Väina Liivimaa aadli poolavastased hoiakud neile kalliks maksma. Nimelt toob Ragnar Liljedahl välja, et 1620ndate alguseks oli igasugune rüütelkondlik organiseerumine Liivimaal täielikult kadunud. Põhjusena nimetab ta asjaolu, et valdav osa kohalikust aadlist jäi Poola krooni vastu üles näidatud ebalojaalsuse tõttu ilma oma maaomandist ning sellega ka ühiskondlikust positsioonist.⁴⁴

1617. aastal alanud Liivimaa sõjakäigu algstaadiumis tugines Rootsi äsja vallutatud territooriumi valitsemisel paljuski poolaaegsele halduskorraldusele.⁴⁵ Kuni 1642. aastani moodustasid Liivimaa, Ingerimaa ja Käkisalmla lään ühise kubermangu, mille eesotsas oli Tartus või Riias resideeruv kindralkuberner.⁴⁶ Pikka aega püsis lahtisena küsimus, kas Pärnu lään pidi kuuluma Liivi- või Eestimaa kubermangu alla, lõpliku lahenduseeni jõuti alles 1630. aastal, mil Gustav II Adolphi korraldusega liideti Pärnu lään Liivimaa kubermanguga. Üheks oluliseks põhjuseks, miks riigivõim soovis vältida Pärnu lääni liitmist Eestimaa kubermanguga, oli Pärnu lääni aadli ambitsioon saada seeläbi inkorporeeritud Eestimaa rüütelkonda.⁴⁷ Alates 1630. aastast oli Liivimaa seega jagatud neljaks lääniks – Riia, Koknese, Tartu ja Pärnu – millest igaühe eesotsas seisis kindralkubernerile alluv läänijuht või asehaldur.⁴⁸

Rootsi sõjakäigu tulemusel läks suur osa Liivimaa maavaldusest Rootsi kroonile. Suurima osa uutest valdustest moodustasid poolaaegsed staarostkonnad, lisaks neile omastas riik

---

⁴³ **W. v. Ungern-Sternberg.** Geschichte der Baltischen Ritterschaften. S. 13.

⁴⁴ **R. Liljedahl.** Svensk förvaltning i Livland. S. 20-21.

⁴⁵ **K. Tarkiainen, Ü. Tarkiainen.** Meretagune maa. Lk 94.

⁴⁶ Eesti ajalugu III. Lk 233.

⁴⁷ **R. Liljedahl.** Svensk förvaltning i Livland. S. 488.

⁴⁸ **A. C. Meurling.** Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634-1700. Lund 1967. S. 17.

nende liivimaalaste mõisad, kes olid sõja ajal poolakate poolel sõdinud.⁴⁹ Kohe pärast Riia vallutamist 1621. aastal moodustati kohalikust aadlist, Riia linnakodanikest ja riigivõimu esindajatest koosnev komisjon, mille ülesandeks oli tuua selgust Liivimaa maavalduste võrdlemisi segastesse omandiõiguslikesse küsimustesse.⁵⁰ Kõnealune komisjon kutsus aastatel 1623, 1625 ja 1626 kokku Liivimaa maapäeva eesmärgiga revideerida kõikide Liivimaa maaomanike omandiõigust puudutavad dokumendid. Paljuski seetõttu, et kohalik aadel võttis nimetatud maapäevadest väga vähesel hulgal osa, ei saavutatud soovitud eesmärki.⁵¹

1620. aastate algul alustati Liivimaa riigivalduste suuremahulist läänistamist, mille käigus omandas Rootsi kõrgaadel Liivimaal ulatuslikud maavaldused. Suurim selline läänistus leidis aset 1622. aastal, kui riigikantsler Axel Oxenstiernale doneeriti kogu endise Võnnu piiskopkonna territoorium. Oswald Schmidt on välja toonud, et Rootsi võimud läänistasid maid (sh rüütlimõisaid) ka linnakodanikele, seega ei olnud Liivimaal maaomand ainult aadlile reserveeritud privileeg.⁵² 1630. aastaks olid pea kõik Liivimaa kroonivaldused läänistatud. Läänistused järgisid enamasti 1604. aasta Norrköpingi otsust, mis kätkes endas maa pärimisõigust meesliinis.⁵³

Liivimaa aadli vaatenurgast võib Rootsi võimuperioodi Liivimaal näha kui pidevat võitlust oma õiguste ja privileegide eest, kus raskustest hoolimata kuni 1680. aastani siiski aeglaselt edusamme saavutati. Juba 1621. aastal, kohe pärast Riia vallutamist, üritasid Liivimaa aadli esindajad seoses truudusvande andmisega kuningale saada kinnitust nii hertsog Karli kui Sigismund Augusti privileegidele, samuti üldkinnitust aadli mõisaomandile. Viimase osas oli vastuseks, et mõisaomandit peab igaüks suutma individuaalselt tõestada ning et privileegide kinnitamisega peab ootama senikaua, kuni olukord maal on rahunenud.⁵⁴

---

⁴⁹ **R. Liljedahl.** Svensk förvaltning i Livland. S. 43.

⁵⁰ Eesti ajalugu III. Lk 236.

⁵¹ **R. Liljedahl.** Svensk förvaltning i Livland. S. 42.

⁵² **O. Schmidt.** Zur Geschichte der Ritter und Landschaft. S. 12.

⁵³ **R. Liljedahl.** Svensk förvaltning i Livland. S. 44.

⁵⁴ *Ibid.* S. 38.

Olgugi, et Gustav II Adolf 1629. aastal Dalarös liivimaalaste saadikute Otto von Mengdeni ja Fromhold Patkuli palvel Liivimaa aadli „vanad vabadused“ üldsõnaliselt kinnitas, ei omanud see ilma konkreetsete säteteta erilist tähendust.⁵⁵ Kui samal aastal nimetati Liivimaa kindralkuberneriks Johan Skytte, algasid provintsis kohalikku aadlit valusalt tabanud reformid, mille kaugem eesmärk oli Liivimaa ja Rootsi lähendamine läbi kahe piirkonna erinevuste vähendamise.⁵⁶

Johan Skytte reformidest olulisimana võib välja tuua kohtusüsteemi ümberkorraldamise, mille käigus moodustati maakohtud ja Tartu õuekohus ning muudeti lossikohtute korraldust.⁵⁷ Kohalikule aadlile olid eelkõige ette nähtud kohad lossi- ja õuekohtust sõltuvates maakohtutes, mis tähendas nende sisulist väljatõrjumist kõrgemast õigusemõistmisest Liivimaal.⁵⁸ Samuti jätkusid ka Johan Skytte kindralkuberneriks olemise ajal katsed tuua selgust Liivimaa omandiõiguslikesse küsimustesse, millega alates 1630. aastast tegeles peamiselt Tartu õuekohus. Pidevad kohtuvaidlused ja kohalike seisuste apellatsioonid Stockholmi viisid lõpuks selleni, et 1631. aasta kuningliku resolutsiooniga tunnustati Liivimaal ainult meesliinis pärimise õigust. Sellega lükati lõplikult ümber Liivimaa aadli taotlus saada kinnitust nii mees- kui naisliinis pärimist võimaldavale piiskop Silvesteri privileegile.⁵⁹ Lisaks sellele puudutasid Skytte reformid aadli majanduslikke kohustusi riigi ees. Eesmärgiga muuta Liivimaa rahuajal majanduslikult sõltumatuks, suurendati 1630. aastal statsiooni aastas 8 tündri vilja ja kahe koorma heinani iga adramaa kohta.⁶⁰ 1633. aastal seda määra küll tunduvalt vähendati: statsiooni suuruseks määrati kaks tündrit rukist, sama palju otra ning üks tünder kaera iga adramaa kohta.⁶¹

---

⁵⁵ **E. Seraphim.** Livländische Geschichte von der "Aufsegelung" der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich. Bd. 2: Die Provinzialgeschichte bis zur Unterwerfung unter Russland. Reval 1904, S. 301.

⁵⁶ **K. Tarkiainen, Ü. Tarkiainen.** Meretagune maa. Lk 111.

⁵⁷ **A. C. Meurling.** Svensk domstolsförvaltning i Livland. S. 43.

⁵⁸ **R. Liljedahl.** Svensk förvaltning i Livland. S. 321.

⁵⁹ *Ibid.* S. 342.

⁶⁰ *Ibid.* S. 350.

⁶¹ *Ibid.* S. 360.

Liivimaa aadli olukorra 1634. aastaks võib seega kokku võtta järgmiselt: ühelegi varasemale privileegile ei olnud kuninglikku kinnitust saadud; oldi välja tõrjutud kõrgematelt ametipostidelt nii administratiivses kui kohtukorralduses; paljudel juhtudel valitses maa omandiõiguse osas segadus; ilma oldi jäädud naisliinis pärimisõigusest; maaomand oli riigi poolt maksustatud. Puudus ka ühtne ja tugev rüütelkond. Võrreldes Liivimaa suuremate linnadega, olid aadli ajaloolised privileegid selgelt halvemini kaitstud.⁶²

1.2 Muutused Rootsi riigivalitsemises 1634. aastal ning kindralkuberner Bengt Bengtsson Oxenstierna

Pärast Gustav II Adolphi surma 1632. aastal tõusis Rootsi troonile kõigest viieaastane kuninganna Kristiina. Tema alaealisuse tõttu omandas Rootsi kõrgaadel senisest märksa suurema mõjuvõimu, mille avalduseks oli uue valitsemisvormi vastuvõtmine 1634. aastal. Sellega sätestati, et regendi haiguse, riigist eemalviibimise või alaealisuse korral kuulub kuninglik autoriteet viiele kõrgemale ametimehele, kelleks olid riigimarssal (sõjanõukogu juht), riigiamiral (admiraliteedi juht), riigidrots (Svea õuekohtu juht), riigivarameister (kammerkolleegiumi juht) ning riigikantsler (riigikantselei juht).⁶³ Nimetatud viis ametimeest kuulusid riiginõukogusse (mille istungitel arutati jooksvaid ja riigi igapäevase juhtimisega seotud küsimusi), kuid ei vajanud otsusute vastuvõtmisel riiginõukogu ülejäänud liikmete heakskiitu.⁶⁴ Seega rääkides kuninganna Kristiina eestkostevalitsusest, on edaspidi silmas peetud eelpool nimetatud viit kõrgemat ametimeest.

Lisaks Rootsi kõrgaadli tõusule Rootsi riigivalitsemise juurde sai 1634. aasta valitsemisvormiga alguse riigiõiguslik dualism, kus eristati selgelt emamaad ja provintsi

---

⁶² A. C. Meurling. Svensk domstolsförvaltning i Livland. S. 31.

⁶³ Sven Nilsson. 1634 års regeringsform. – Scandia: tidskrift för historisk forskning, 10. Stockholm 1937. S. 19-22.

⁶⁴ Ibid. S. 28-29.

põhimõttel, et provints oli emamaa valitsemisest kõrvale jäetud. Selle kindlustamiseks olid Rootsi Riigipäeva tööst välja arvatud kõik need, kelle alaline elukoht ei olnud Soomes või Rootsis.⁶⁵ Seega lõppesid 1634. aasta valitsemisvormiga katsed Eesti- ja Liivimaad tihedamalt Rootsi riigiga siduda. Selle tulemusel omandasid mõnevõrra suurema tähtsuse provintside kohalikud eriõigused.⁶⁶ Mõnes mõttes avas selline suunamuutus kahtlemata võimaluse Liivimaa aadlile enda positsiooni tugevdamiseks. Siiski ei vähendanud uus valitsemisvorm teist olulist takistust Liivimaa aadlile suurema autonoomia saavutamisel: nimelt oli piirkond läinud Rootsi võimu alla vallutuse teel. Erinevalt Eestimaast ei sõlmitud Liivimaal ühtegi siduvat kokkulepet riigi ja aadli vahel, mille kohaselt viimase privileegidega oleks pidanud tõsiselt arvestama. Harry Thomson on selle kohta tabavalt öelnud, et alates Rootsi võimu alla minemisest sai Liivimaa aadel arvestada vaid nende õiguste ja vabadustega, mille keskvoim neile kinnitada suvatses.⁶⁷

Arvestades aadli huvisid oli tõenäoliselt olulisem ja otsesem muudatus 1634. aasta sügisel uue kindralkubeneri määramine Liivi- ja Ingerimaale, mis tähendas lõplikku vabanemist Johan Skyttest. Viimase energiline tegevus kubermangu reformimisel ning uute institutsioonide ellukutsumisel oli Liivimaa aadli jaoks olnud selge rünnak nende ajalooliste privileegide vastu. Samas oli negatiivne tunne vastastikune ning harva jätkus Skyttel häid sõnu kohaliku elanikkonna iseloomustamiseks.⁶⁸

15. augustil 1634⁶⁹ Liivi- ja Ingerimaa ning Käkisalme lääni kindralkubeneriks nimetatud Bengt Bengtsson Oxenstierna on järeltulevatele põlvedele huvi pakkunud eelkõige oma nooruspõlves sooritatud eksootiliste reise tõttu, millest tuleneb talle hilisemal ajal omistatud hüüdnimi *Resare-Bengt* ehk Reisija-Bengt. Alates 1621. aastast oli ta esmalt

---

⁶⁵ **Nils Erik Villstrand.** Stormaktstidens politiska kultur. – Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden. Lund 2005. S. 45.

⁶⁶ **A. Loit.** Eestimaa ja Liivimaa. lk 11.

⁶⁷ **H. Thomson.** Schweden und seine Provinzen. S. 320.

⁶⁸ **R. Liljedahl.** Svensk förvaltning i Livland. S. 535.

⁶⁹ Svenska riksrådets protokoll. IV. 1634. Utgifvet af Kongl. Riks-Arkivet genom Severin Bergh. Stockholm 1886. 15.08.1634.

diplomaadina ning hiljem vahemikes 1626-1627 Elbingi ja 1632-1634 Augsburgi kubernerina riigiteenistuses.⁷⁰ Samaselt Skyttega ei olnud ka Bengt Oxenstiernal (ülejäänud Eesti- ja Liivimaa kindralkuberneridega võrreldes mõnevõrra erandlikult) militaarset tausta. Lähtuvalt Bengt Oxenstierna kirjavahetusest kuninganna Kristiina eestkostevalitsusega võib kokkuvõtlikult öelda, et juhud, kus kindralkuberner provintsi valitsemise osas mingisuguste muudatuste sisseviimiseks ise initsiatiivi üles näitas, olid üpris harvad. Samas ei laekunud kindralkubernerile eestkostevalitsuselt ka sellekohaseid korraldusi, kuna alates 1634. aastast ei kuulunud suuremamahuliste reformide läbiviimine provintsidest keskvalitsuse prioriteetide hulka. Bengt Oxenstierna ametiaja üheks olulisemaks sündmuseks võib lugeda 1638. aasta maarevisjoni, mille põhjal koostatud andmed jäid Liivimaal maksustamise aluseks kuni 1690. aastani.⁷¹

Ülevaate selle kohta, mida uuel kindralkubernerilt oodati seoses Liivimaa seisustega, pakub tema ametiinstruktsioon. 16. oktoobril 1634 eestkostevalitsuse poolt välja antud ametiinstruktsioonist värskele Liivi- ja Ingerimaa ning Käkisalme lääni kindralkubernerile Bengt Oxenstiernale ilmneb, et uue ametikandja esmane ning vaieldamatult tähtsaim ülesanne oli provintsi sõjalise kaitsevõimekuse tagamine ja parandamine.⁷² Samas arvestades asjaolu, et juba 1635. aasta suvel oli aegumas Altmargi relvarahu Poola ja Rootsi vahel, on see igati mõisteta.

Instruktsiooni 49-st punktist puudutavad vaid neli otseselt kohalikke seisuseid. 11. punktis palutakse kohalike seisuste esindajad kokku kutsuda ning võtta neilt truudusvanded. 25. punktis tuuakse välja vajadus viia saabuval talvel läbi aadlilipkonna munsterdamine ning formeeritud üksused valmisolekusse jätta. Lisaks pidi kindralkuberner välja selgitama adramaade arvu, mille pealt aadli ratsateenistuse kohustust arvutatakse. 33. punkt puudutab kohtukorraldust ning täpsemalt seda, et kindralkubeneri ülesandeks oli muuhulgas jälgida, et *aadli jurisdiktsioon püsiks oma piirides ja et ühtegi suuremat rikkumist ei varjatakse ega*

---

⁷⁰ Svensk biografiskt lexikon. Bd. 28. Huvuderaktör Göran Nilzén. Stockholm 1992-1994. S. 465.

⁷¹ **Ülle Tarkainen.** Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal Rootsi võimuperioodi alguseks. – Ajalooline Ajakiri 2 (144). Tartu 2013. Lk 176.

⁷² SRA, OS, vol E516. Instruktsioon Bengt Bengtsson Oxenstiernale 16.10.1634.

vaikitaks maha. 34. punktis öeldakse Bengt Oxenstiernale esmalt küll seda, et seisuste privileege peab provintsis rahu säilitamise nimel austama, kuid et samal ajal peab kindralkuberner hoolt kandma selle eest, et seisused Rootsi riigivõimu ja seaduseid maal ülimuslikuna tunnustaksid.⁷³

Seega võib öelda, et ametisse asuva kindralkuberneriga ametiülesannetest lähtuvalt oli tema peamiseks ülesandeks seoses aadliga kehtiva korra tagamine ning jälgimine, et kõik täidaksid riigi ees oma kohustusi. Ainukese punktina, mis võib, kuid ei pruugi tähendada teatud koostöövõimaluste pakkumist kindralkuberneriga ja seisuste vahel, on instruksiooni kuues punkt. Nimetatud punktis tehakse Oxenstiernale ülesandeks kontsiiliumi (*generale consilium*) moodustamine, mis koosneks tsiviil- ja sõjanõukogust (*consilium status och consilium militare*), mis peaks maa valitsemisel kindralkuberneriga nõustama. Kontsiiliumi suurus jäi täpsustamata ning ametikohtade määramise kohta öeldakse vaid, et kohad peaks täitma *meestega, kes teavad nii sõja- kui riigiasju*.⁷⁴ Arvestades pidevat nappust sobilikest rootsi soost ametnikest Liivimaal võib eeldada, et sellise organi moodustamisel oleks tõenäoliselt kasutatud esindajaid kohaliku aadli seast. Seda kinnitab asjaolu, et 11. märtsil 1636 küsis Bengt Oxenstierna eestkostevalitsuse käest, kas viimane soovib jätkuvalt sellise kontsiiliumi ellukutsumist, milles oluks lisaks Tartu õuekohtu asepresidendile Johan Ulrichile veel teisi *Liivimaa ratsamehi*.⁷⁵ Siiski ei jõutud kunagi kõnealuse institutsiooni loomiseni.⁷⁶

---

⁷³ SRA, OS, vol E516. Instruksioon Bengt Bengtsson Oxenstiernale 16.10.1634.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ SRA, Liv II, vol 67. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 11.03.1636.

⁷⁶ Lõplikult loobutakse sellest mõttest küll alles 1638. aastal, mil tõdetakse, et pideva vahendite nappuse tõttu ei oleks sellise institutsiooni loomine mõistlik. Selle asemel määratakse Bengt Oxenstiernale ametialaseks abiks komissar Engelbrecht von Mengden: SRA, RR, vol 193, 10.01.1638.

2. Liivimaa rüütelkonna taasloomine aastatel 1634-1641

2.1 1634. aasta sündmused: Liivimaa aadli esimesed sammud ühtse rüütelkonna suunas

2.1.1 Liivimaa aadli petitsioon kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele ja vastus sellele

Seoses Gustav II Adolfi matustega saatis eestkostevalitsus 1634. aasta veebruaris Eesti- ja Liivimaa seisustele kutsed saabuda 1. juuniks Stockholmi, et võtta osa matusetseremooniast ja sellega kaasnevast riigipäevast. Eraldi kutsed läksid Riia, Tallinna, Tartu, Narva ja Pärnu raele ning Eestimaa rüütelkonna maanõunike kolleegiumile. Liivimaa aadli teavitamine jäi eraldi iga piirkonna asehalduri ülesandeks.⁷⁷ See illustreerib hästi asjaolu, et Liivimaal puudus sellel ajal veel ühtne ja arvestatava partnerina võetav rüütelkond, millega valitsus saanuks otse suhelda. Lisaks leiab siin kinnitust väide, et linnade seisuslikud omavalitsused olid käsitletaval perioodil paremal positsioonil kui aadli oma. Võimalust Stockholmi sõita ei jäetud aga kasutamata ning 1634. aasta suvel riigi pealinnas viibinud Liivimaa aadli delegatsioon oli teadaolevalt esimene selliste hulgas, kes pärast Liivimaa vallutamist 1620. aastatel andis üle kohaliku aadli laiapõhjalise toetusega palvekirja.⁷⁸

Olgugi, et nimetatud palvekiri Rootsi riigiarhiivis on dateerimata, võib mitmete selle tekstis peituvate infokildude põhjal võrdlemisi kindlalt väita, et tegemist on sama dokumendiga, mille Liivimaa aadli saadikud 1634. aasta suvel eestkostevalitsusele üle andsid.⁷⁹ Kirjanduse põhjal võib väita, et delegatsiooni juhiks oli Otto von Mengden.⁸⁰ Kuna mainitud palvekirjas

---

⁷⁷ SRA, RR, vol 181. 27.02.1634.

⁷⁸ Palvekirjale on oma allkirja andnud 47 liivimaalast: SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Dateerimata.

⁷⁹ Kirja alguses on mainitud kuninga matust, millele vaatamata vahendite nappusele on kohale tulnud. Samuti on kindralkubernerina nimetatud Johan Skyttet, mis viitab sellele, et palvekiri on koostatud enne 1634. aasta sügist, mil ametisse nimetati Bengt Oxenstierna: SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Dateerimata.

⁸⁰ F. G. Bienemann d. J. Die Begründung des livländischen Landrathscollegiums. S. 16.

kajastuvad nii Liivimaa aadli ambitsioonid, nõudmised kui ka üldine meelsus käesolevas töös käsitletava ajavahemiku alguses, on mõttekas selle punkt-punkti haaval refereerimine.

Palvekirja esimeses punktis viidati Gustav II Adolphi lubadustele 18. aprillist 1614 ning 16. maist 1629 kinnitada Liivimaa aadli vabadused sellisel kujul, nagu hertsog Karl oli seda 13. juulil 1602 teinud. See kätkes hertsogi lubadust Liivimaa aadlile saada inkorporeeritud Harju-Viru aadliga. Sama soovi korralti nüüd uuesti ning lisati, et rahuldutaks ka sellega, kui Liivimaa aadlile laiendatakse Harju-Viru õigus. Lisaks tehti ettepanek anda kõigile leskedele ja ilma vanemateta tütardele üldine omandiõiguse kinnitus.

Teises punktis kaevati olukorra üle, mis oli tekkinud linnakodanike ja aadli suhetes. Nimelt olevat olnud sagedased juhud, kus peamiselt Riia linna kodanikud pretendeerisid mõisatele, millistel puudus meesliinis pärija. Eriti halb oli olukord Riia läänis paiknevas Limbaži (sks Lemsali) kihelkonnas. Kuna piirkond oli läänistatud Riia linnale, üritasid linnakodanikud kõikvõimalike vahenditega vabaneda seal elavatest aadlikest. Seejuures paluti valitsuse sekkumist põhjendusega, et *niigi on aadel linnakodanike poolt linnast välja tõrjutud ja Riia häärasid nii linna kui ka kõigis maa ilmalikes ja vaimulikes ametites aadlile eelistatakse*.

Kolmandas punktis kirjeldati olukorda Liivimaa kohtusüsteemis. Toodi välja, et maakohtute sõltuvus õuekohtust muutis kriminaalasjade arutamise äärmiselt ajakulukaks. Kohati võis maakohtus langetatud otsuse ja selle Tartu õuekohtus jõustamise vahele jääda aasta või enam. Ooteperioodi jooksul pidi aga maakohus tagama süüaluse valve ja ülevahtamise, millega kaasnes märgatavat majanduslikku kahju. Õigusemõistmise kiiremaks ja efektiivsemaks muutmiseks tehti ettepanek kaotada lossikohtud kui maa- ja õuekohtu vaheline vaheinstants ning paluti suurendada maakohtute kompetentsi selliselt, et suuremate avalike rikkumiste puhul olnuks neil õigus määrata ja täide viia surmanuhtlust. Apelleerides vanale tavale öeldi, et igal maaomanikul pidi olema õigus rakendada kodukariõigust.

Neljandas punktis viidati Tartu õuekohtu korraldusele ning öeldi, et 200 rootsi hõbetaalrit oli liiga kõrge hind selle eest, et saada ligipääs enda maa kohta koostatud revisjonikomisjonidokumentidele.

Viiendas punktis esitati seisukoht, et õigusemõistmises ei tohiks kunagi tekkida olukorda, kus aadliku üle mõistab kohut keegi temast seisuse poolest madalamal olev isik.

Kuuendas punktis avaldati soovi saada õigus samaväärselt Rootsi aadlikega kanda ohvitseri- ja teisi aunimetusi.

Seitsmendas punktis paluti luba valida rüütelkonnale peamees⁸¹ ja maasekretär põhjusega, et *kuna ei kohtud ega muu korraldus ilma selleks volitatud peadeta tegutseda ei saa, palume me alandlikult kuninglikku majesteeti, et kohtuametid täidetakse aadlikega ning et meile antaks luba valida rüütelkonna peamees koos maasekretäriaga, kellele nagu mujal kombeks, oleksid usaldatud maa asjad.*

Kaheksandas punktis esitati *vanadele Liivimaa õigustele* tuginedes palve, et aadel peaks saama enda mõisa saadustega ilma igasuguste piiranguteta nii välismaalaste kui ka kohalikega kaubelda.

Üheksandas punktis kaevati Johan Skytte peale seoses kolme aasta taguse intsidendiga, kus viimane keeldus vastu võtmast Liivimaa aadlike palvekirja ning olevat selle peale andnud järgneva vastuse: *Miks soovite teie, väiklased liivimaalased, kellel on väikseimad mõisad, nii palju kaevata kuningliku korra üle? Miks ei räägi härra riigimarssal, kantsler ning teised härrad Rootsis?*⁸² *Te olete võidetud rahvas, teie kuninglik majesteet võib lasta teil kõigil pead maha raiuda.* Lisaks öeldi sama punkti all veel sedagi, et siamaani ei ole nende lootus, et rootslased asuvad maa õigusi taastama, täide läinud. Pigem oli läinud vastupidi ning neid oli koormatud üha uute nõudmistega hoolimata sellest, et nad olid Rootsi krooni ees üles näidanud ainult truud alandlikkust ja tublit teenistust.

Kümnendas punktis lahati põhjalikult riiklikke makse ja kohustusi. Toodi välja, et statsiooni määra vähendamine 1633. aastal ei toonud kaasa tegelikku maksukoormuse kergendust, kuna

---

⁸¹ Terminit „maamarssal“ pole kordagi ei petitsioonis ega vastuses sellele kasutatud, selle asemel esineb saksakeelne „*Ritterschaftshauptmann*“ või rootsikeelne „*Ridderskapshöfvidsman*“.

⁸² Viidatud on riigimarssal Jacob De la Gardiele, riigikantsler Axel Oxenstiernale ning teistele Rootsi kõrgeadli esindajatele, kellel olid Liivimaal ulatuslikud läänistused.

selle asemel kehtestati uued regulaarsed maksud. Arvutades kokku kõik kohustused riigi ees saadi tulemuseks, et Liivimaa maaomanik pidi iga adramaa pealt iga-aastaselt maksma riigile 59 Rootsi hõbetaalrit. Jõuti järeldusele, et selline maksukoormuse tase viib talupoegade laostumise ning Liivimaalt põgenemiseni. Selle vältimiseks tehti ettepanek statsiooni suurust veelgi vähendada.

Viimases punktis viidati probleemidele Liivimaa kirikukorralduses. Nimelt olevat mitmetes kihelkondades paralleelselt tegevuses uued ja vanad kirikud, mõlema ülevalpidamiseks ei jätkunud aga vahendeid ning seetõttu kannatas usuõpetuse kvaliteet.

Petitsioonile on oma allkirja andnud 47 liivimaalast, kes ei ole eestkostevalitsuse poole pöördunud kui Liivimaa rüütelkond, vaid kui *alandlikud ja kuulekad teenrid Tartu, Pärnu ja Võnnu läänist*.⁸³ Seega on raske määratleda, missugusel organiseerituse tasemel oli Liivimaa aadel palvekirja kirjutamise ajal ja enne seda. Kindlasti ei saa rääkida väljakujunenud tugevast ja ühtsest Liivimaa rüütelkonnast, kuid samuti ei saa eitada asjaolu, et Liivimaa eri piirkondade aadli vahel toimis koostöö ning enda huvid suudeti ühiselt sõnastada ning neid Stockholmis kaitsta. Lisaks ilmneb asjaolust, et petitsioonile olid alla kirjutanud Tartu, Pärnu ja Võnnu lääni aadlikud, et mingil põhjusel olid Riia lääni aadlikud rüütelkonna tegemistest kõrvale jäänud. Kindlat põhjust sellele ei ole õnnestunud käesoleva töö käigus leida, kuid on võimalik, et see on seotud Riia linna kodanike suurenenud mõjuvõimuga Riia läänis, millele keskendus rüütelkonna petitsiooni teine punkt.

1634. aasta petitsioonil on mitu tähelepanuväärset aspekti. Ühest küljest on kindlasti tegemist Liivimaa aadli vastureaktsiooniga kindralkuberner Johan Skytte reformidele. Punktid kolm kuni viis kritiseerivad valitsevat olukorda Liivimaa kohtukorralduses ning punktis kümme põhjendatakse provintsi kehva majanduslikku seisuga kõrgete maksudega. Lisaks avaldub üheksandas punktis muu hulgas vastumeelsus Johan Skytte isiku osas. Teisest küljest pakub petitsioon head sisevaadet Liivimaa aadli üldistele hoiakutele ja ambitsioonidele ning suhetele linnakodanikega. Viimatinimetatutega võrreldes tunti end provintsi valitsemisest

---

⁸³ SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Dateerimata.

kõrvalejätutena ning õiguslikult vähemkaitstutena. Kui siia juurde lisada varasemate Rootsi valitsejate antud lubaduste mittetäitumine hoolimata Liivimaa aadli *kõikumatuset lojaalsusest ja truust teenistusest*, võib kogu palvekirjast välja lugeda teatud pettumist Rootsi riigivõimu Liivimaa-poliitikas.

Liivimaa aadli ambitsioonide osas võib öelda, et pikema eesmärgina nähti kas samade õiguste saavutamist, mis olid Eestimaa rüütelkonnal, või koguni ühe, kogu Eesti- ja Liivimaad hõlmava rüütelkonna loomist. Sellele viitavad nii apelleerimine Rootsi valitsejate samasisulistele lubadustele kui ka rüütelkonna peamehe vajalikkuse põhjendamine sellega, et nõnda oli ka mujal kombeks. Võimalik, et ka rüütelkonna peamehe ning mitte hilisemal ajal kasutusele tulnud maamarssali termini kasutamine väljendab soovi suurema sarnasuse järgi Eestimaa rüütelkonnaga.

Eestkostevalitsuse vastus Liivimaa aadli nõudmistele pärineb 6. augustist 1634.⁸⁴ Selle esimeses punktis lükati Liivimaa aadli privileegide kinnitamine edasi kuninganna täisealiseks saamiseni. Lisaks keelduti andmast üldkinnitust leskede ja vanemateta tütarde mõisaomandile ning öeldi, et igaüks peab olema suuteline tõestama, mis alustel ja tingimustel ta maad omas.

Teises punktis anti eitav vastus Liivimaa aadli palvele sekkuda Limbaži kihelkonna omandiõiguslikesse küsimustesse. Anti teada, et valitsus ei tagane enda varasematest otsustest ning et kõik tüliküsimused linnakodanike ja aadli esindajate vahel tuleb lahendada kohtus.

---

⁸⁴ Nimetatud kuninglik resolutsioon on avaldatud Gustav Johann von Buddenbrocki poolt. Kuna tema publitseeritud dokumendid ei ole originaalkujul, vaid on tõlgitud saksa keelde, on kohati tõlkes infot kaotsi läinud. Võrreldes rootsikeelset originaali ning Buddenbrocki tõlget näeme, et originaali kohaselt valib rüütelkond enda seast isiku, keda esitletakse kubernerile rüütelkonna peamehe ametikohale kinnitamiseks. Buddenbrocki tõlkes sellist kitsendust rüütelkonnale ei mainita ning on öeldud vaid seda, et rüütelkond valib endale endi seast peamehe. Sellel põhjusel on praegu ja ka edaspidi lähtutud rootsikeelsetest originaalidest: **Gustav Johann von Buddenbrock**. Sammlung der Gesetze, welche das heutige Livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Bd. 2: Aeltere hinzugekommene Landesrechte, Th. 1: Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680. Riga 1821. S. 123-132; resolutsiooni rootsikeelne koopia on leitav riigiregistratuurist: SRA, RR, vol 183. 06.08.1634.

Kolmandas punktis lükati resoluutselt tagasi palve kaotada lossikohtud kui vaheinstants maakohtute ja õuekohtu vahel. Otsuse põhjenduses paluti *järele mõelda, missugune ebaõiglus sellele järgneks, kui maakohtunik oleks ühtaegu nii kohtumõistja kui täideviija*. Aadli kodukariõigus leidis siiski kinnitamist.

Neljandas punktis vastati palvele vähendada Tartu õuekohtust revisjoniaktide väljanõudmise eest makstavat rahasummat selliselt, et kuna üle kogu Rootsi riigi toimisid kõik õuekohtud samadel alustel, ei olnud nende korralduses võimalik midagi muuta enne kuninganna täisealiseks saamist. Samuti ei olnud mõeldav mingisuguste eritingimuste loomine Tartu õuekohtus.

Viies punkt keskendus samuti Tartu õuekohtu korraldusele. Selles anti mõista, et aadlile on õuekohtus kuue assessorikoha tagamisega antud täpselt samasugune osakaal nagu Soome ja Rootsi õuekohtutes. Seega nautis Liivimaa aadel Soome ja Rootsi aadliga võrdseid õigusi.⁸⁵

Kuuendas punktis konstateeriti, et Liivimaa aadel oli varasemalt võinud ning võib ka edaspidi ohvitseri- ja teisi aunimetusi kanda ning et ametite määramisel lähtutakse inimese isiklikest omadustest.

Seitsmendas punktis anti nõusolek valida rüütelkonnale peamees ja sekretär. Täpsustati seda, et iga kord kui aadel kuberner poolt kokku kutsutakse, valitakse uus peamees, kelle kuberner ametisse kinnitab. Sama protseduur pidi rakenduma ka siis, kui soovitakse esindajaid Liivimaa aadli seast Rootsi riigipäevale.

Kaheksandas punktis anti aadlile õigus vabalt kaubandusega tegeleda tingimusel, et see ei riku linnakodanike privileege. Juhul, kui selles küsimuses jäi midagi lahtiseks, soovitati läbirääkimisi Riia linnaga või lahendada tüliasjad kohtus.

---

⁸⁵ Siiski ei olnud nimetatud kuus assessorikohta Liivimaa õuekohtus tagatud Liivimaa aadlile, vaid aadliseisuse esindajatele üldiselt. Vt lähemalt peatükist 3.3.

Üheksandas punktis tehti Liivimaa aadlile ettepanek pöörduda Liivimaa kuberneride poole ning *neile enda headest kavatsustest teada anda*.⁸⁶

Kümnendas punktis anti teada, et statsiooni üritatakse võimaluste piires vähendada ning selle ulatus lähiajal täpselt paika panna.

Üheteistkümnendas punktis öeldi seoses Liivimaa kirikukorraldusega, et sellekohaseid kaebusi arutab Liivimaa ülemkonsistoorium.⁸⁷

Lisaks andis eestkostevalitsus sama aasta 14. augustil välja veel ühe resolutsiooni, mis määras kindlaks statsiooni suuruse Liivimaal. Uueks statsiooni määraks nimetati kaks tündrit rukist, sama palju otra, üks tünder kaera ning üks koorem heina iga adramaa kohta.⁸⁸ Kui uskuda Liivimaa aadli poolt eelpool käsitletud petitsioonis toodud andmeid, kus statsiooni suuruseks on nimetatud kuus tündrit teravilja ning kaks koormat heina iga adramaa kohta,⁸⁹ oleks uue kuningliku otsuse näol tegemist vastutulekuga aadlile.

Kõrvutades Liivimaa aadli palvekirja ja kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse vastust võib teha järelduse, et suuremale osale aadli palvetele anti eitav vastus – kinnitamata jäeti Liivimaa aadli privileegid, eemale tõrjuti kõik ettepanekud seoses kohtukorralduse muutmisega ning distantseeriti endid aadli ja linnakodanike vahelistest tüliküsimustest öeldes, et selliseid juhtumeid peaksid lahendama kohtud. Nimetatud äraütlemisi võib esmalt põhjendada nõudmiste ulatuse ja ambitsioonikusega, mis olid võrreldes Liivimaa aadli tegeliku ühiskondliku ja sotsiaalse positsiooniga tugevalt vastuolus. Lisaks mängis eestkostevalitsuse vastuses kindlasti rolli asjaolu, et Liivimaa oli vallutatud provints, mille elanikega ei olnud sõlmitud alistumislepinguid. Täpselt määratlemata õiguslikud vahekorrad Liivimaa aadli ja Rootsi keskväimu vahel andsid viimasele ehk tugevamale osapoolele võimaluse enda seisukohti läbi suruda. Seetõttu on arusaadav, miks ei soovitud riigi

---

⁸⁶ G. J. v. Buddenbrock on väljatoodud tsitaati selgitanud selliselt, et Liivimaa aadel oli tõenäoliselt ilmutanud vastumeelsust uue kindralkubeneri suhtes. Seetõttu tehti neile kohuseks kindralkubeneriga kontakteeruda ja head suhted sisse seada: **G. J. v. Buddenbrock**. Sammlung der Gesetze. S. 132.

⁸⁷ SRA, RR, vol 183. 06.08.1634.

⁸⁸ SRA, RR, vol 183. 14.08.1634.

⁸⁹ SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Dateerimata.

kättevõidetud tugevat positsiooni provintsi valitsemises ära anda. Samuti võib järeldada, et 1634. aastal aset leidnud muutused Rootsi riigi valitsemises ei kajastunud samal aastal olulisel määral Rootsi keskvõimu ja Liivimaa aadli omavahelistes suhetes.

Vaadates neid punkte 6. ja 14. augusti resolutsioonides, milles Liivimaa aadli nõudmistele vastu tuldi, näeme, et nendega kaasnes vähe sisulisi muudatusi aadli positsiooni parandamise osas. Olgugi, et anti luba rüütelkonna peamehe ja sekretäri valimiseks, ei täpsustatud mingil määral nende volitusi. Statsiooni määra küll aadli palvekirja ning eestkostevalitsuse 14. augusti resolutsiooni kõrvutades vähendati, kuid samas peab ettevaatlikult suhtuma petitsioonis välja toodud andmetesse. Nimelt on Ragnar Liljedahli sõnul üpris tõenäoline, et need ei kajastanud tegelikku olukorda ning üritasid maksukoormust näidata rängemana, kui see tegelikult oli.⁹⁰ Lisaks sellele sätestas 14. augusti resolutsioon vaid statsiooni suuruse ning ei ütelnud midagi selle kohta mida, kui palju ja kelle korraldusel võis statsioonile veel lisaks nõuda.

Hoolimata valdava enamiku nõudmiste tagasilükkamisest, peitub eestkostevalitsuse 6. augusti resolutsioonis siiski üks põhimõte, mis andis Liivimaa aadlile põhjust oma õiguste ja privileegide eest edasi võidelda: rüütelkonna peamehe ja sekretäri valimise lubamisega andis eestkostevalitsus oma põhimõttelise heakskiidu sellele, et Liivimaal tegutses provintsi aadlit ühendav ja esindav rüütelkond. Hoolimata asjaolust, et 1634. aastale vahetult järgnenud aastatest ei ole säilinud materjale, mis nimetatud seisusliku organi tegevusele valgust heidaksid, on käesolevas töös edaspidi lähtutud põhimõttest, et alates 1634. aasta 6. augustist saab rääkida Liivimaa rüütelkonnast. Siiski ei saa nimetatud daatumit seostada Liivimaa rüütelkonna taasloomise lõpuleviimisega – pigem oli tegemist esimese sammuga pikas protsessis.

---

⁹⁰ **R. Liljedahl.** Svensk förvaltning i Livland. S. 376.

2.1.2 1634. aasta Liivimaa maapäev

Liivimaa maapäeva kohta Rootsi ajajärgul üldiselt peab esmalt märkima, et tegemist oli eelkõige aadli huvisid edendava institutsiooniga. Anna Christina Meurlingi järgi olid osad linnad vabatahtlikult maapäevade tegevusest eemale jäänud, kuid oli ka neid, kes olid aadli poolt kõrvale tõrjutud.⁹¹ Uuemas ajalookirjanduses esineb väiteid, et 1634. aastal pärast saadikute naasmist Stockholmist toimus pärast maa vallutamist rootslaste poolt Liivimaal esimene maapäev, kus valiti värskelt saavutatud õigusele tuginedes maamarssal ja rüütelkonna sekretär.⁹² Siinkohal on oluline välja tuua, et viidatud autorid ei ole tuginenud algallikatele ning et valdavas enamikus baltisaksa ajalookirjutuses selliseid sündmusi ei mainita.⁹³ Julius von Eckardt on välja käinud hüpoteesi, et Liivimaa aadli esimene suuremahuline maapäev pidi toimuma enne seda, kui saadikud Stockholmi lähetati. Ta põhjendab seda argumendiga, et delegaatidel oli valitsusele esitada põhjalikult formuleeritud ja laialdase toetusega palvekiri, mille koostamine ja allkirjastamine pidi toimuma maapäeval.⁹⁴

Seda küll puhtalt loogikal põhinevat teooriat toetab eelpool käsitletud palvekirja viimane lõik, mis on juurde kirjutatud juba pärast dokumendi allkirjastamist. Selle põhisisuks on kaebus meetodi üle, mille abil oli hakatud statsioonivõlgnevusi sisse nõudma. Nimelt liikunud mööda maad ringi sõjaväeüksus, kes keeldus enne mõisast lahkuma, kui neile oli tasutud kõik võlgnevused riigi ees pluss trahv, mis läks ratsameeste endi palgaks. Antud teema kontekstis on aga oluline see, mis oli kaebamise põhjuseks. Nimelt kirjutati, et *see teeb meile tegelikult väga suurt muret, et samal ajal, kui meie kuulekas alandlikkuses kokku oleme tulnud, et alandlikult arutada maad vaevavate raskuste üle, käiakse meie äraolekul*

---

⁹¹ Maapäevadest ei soovinud osa võtta näiteks Tartu ja Pärnu, Riia linnale tehti maapäevadest osavõtmisel takistusi: **A. C. Meurling**. Lantdag och lantråd i Livland. S. 35.

⁹² **A. C. Meurling**. Lantdag och lantråd i Livland. S. 34; **A. Loit**. Eestimaa ja Liivimaa. S. 16.

⁹³ Nt **F. G. Bienemann d. J.** Die Begründung des livländischen Landrathscollegiums. S. 18; **E. Seraphim** Livländische Geschichte. Bd. 2. S. 320; **G. v. Krusenstjern**. Die Landmarschälle und Landräte. S. 47: esimese maamarssalina nimetatakse Otto von Mengdenit 1643. aastast.

⁹⁴ **Julius von Eckardt**. Der Livländische Landtag in seiner historischen Entwicklung. S. 121.

*meie õnnetuid naisi tülitamas.*⁹⁵ Sellele tsitaadile tuginedes võib üpris kindlalt väita, et vähemalt sisult maapäevale sarnanev aadlikogunemine 1634. aasta kevadel või varasuvel aset leidis. Omaette küsimus on see, kas asjaosalised seda ka vormiliselt maapäevaks pidasid.

Huvitaval kombel ei leidu mingisuguseid viiteid aadli kogunemistele 1634. aasta jooksul Riia kuberneri Anders Eriksson Hästehufvudi kantselei hästisäilinud dokumentidest.⁹⁶ Seda enam, et terve selle aasta oli Riia kuberner kohapeal viibiva kindralkuberneri puudumise⁹⁷ tõttu riigivõimu kõrgeim kohapealne esindaja provintsis,⁹⁸ kes olulisematest provintsi ja selle lähiümbruse sündmustest kindralkuberneri informeeris.⁹⁹ Siiski leidub Riia kuberneri saksa registris tõendeid, et aadli poolt kirjeldatud võlgnevuste kokkukogumine tõepoolest aset leidis. Nimelt on säilinud 13. augustist pärit lühike korraldus maal statsioonivõlgnevusi koguvatele ratsameestele, mis käskis neil tegevusega jätkata ning selle abil kindlustada enda ülevalpidamine.¹⁰⁰

Põhjuseid, miks ei kajastu aadli 1634. aasta tegemised Riia kuberneri asjaajamises, allikatest ei leia ning siinkohal võib teha vaid oletusi. Üks selline oleks näiteks, et aadel pidas oma 1634. aasta kevadel või varasuvel toimunud kokkusaamise riigivõimude eest varjatult. Sellele räägib aga vastu ainuüksi see, et eelpool käsitletud palvekiri oli asjaosaliste poolt allkirjastatud. Teise ja tõenäolisema variandina võib välja pakkuda oletuse, et nii Riia kuberner kui ka teised riigiametnikud olid toimunud aadlikogunemisest teadlikud, kuid ei pidanud seda piisavalt oluliseks, et sellest Stockholmi ette kanda.

---

⁹⁵ SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Dateerimata.

⁹⁶ Rootsi riigiarhiivis on 1634. aastast olemas Riia kuberneri nii rootsi (SRA, Liv II, vol 348) kui ka saksa (SRA, Liv II, vol 350) registrid, mis sisaldavad koopiaid kõigist väljaläinud kirjadest. Lisaks on samas leitavad ka Riia kuberneri kirjad kuninglikule majesteedile aastatest 1627-1636 (SRA, Liv II, vol 109).

⁹⁷ Johan Skytte oli lahkunud Riist juba 1633. aasta kevadsuvel: **R. Liljedahl**. Svensk förvaltning i Livland. S. 537. Bengt Oxenstierna mainib oma hiljutist saabumist Tartusse alles 10. aprillil 1635. aastal: SRA, Liv II, vol 67. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 10.04.1635.

⁹⁸ **R. Liljedahl**. Svensk förvaltning i Livland. S. 360.

⁹⁹ Koopiad Anders Erikssoni kirjadest Johan Skyttel on leitavad Riia kuberneri 1634. aasta rootsi registrist: SRA, Liv II, vol 348.

¹⁰⁰ SRA, Liv II, vol 350. 13.08.1634.

Eelneva põhjal võib teha järelduse, et riigivõimude vaikimine ei tähenda ilmtingimata seda, et samaaegselt ei võiks aadli seas aset leida olulised sündmused. Seega võis 1634. aasta sügisel aset leida ka teine aadlikogunemine, kus võidi äsja saavutatud õigusele tuginedes valida rüütelkonna peamees ja maasekretär. Mõnevõrra räägib selle vastu asjaolu, et esimest korda esineb rüütelkonna juhtfiguuri, nüüdsest maamarssali, nimetus rüütelkonna ja riigivõimude suhtluses alles pärast 1643. aasta oktoobris toimunud maapäeva, mil kindralkuberner vahendusel saadeti Stockholmi maapäeva retsess.¹⁰¹ Samas ei saa seda võtta nimetatud sündmuse välistava argumendina.

2.2 Liivimaa aadli käsitlemine riiginõukogus ning kindralkuberner Bengt Oxenstierna ja kuninganna Kristiina eestkostevalituse suhtluses aastatel 1634 – 1641

2.2.1 1635. aasta sõjasündmused

Kindralkuberner ametiülesannete iseloomu arvesse võttes on arusaadav, et initsiatiivi kindralkuberner ja kohaliku aadli suhtluses näitasid eelkõige viimased. Juba 24. mail 1635, kohe pärast Riiga saabumist, andis Bengt Oxenstierna kirjas eestkostevalitsusele teada, et tema jutule oli tulnud rittmeister Otto von Mengden, *kes siinsel maal parimate killast on*. Omavahel arutati maa kaitsevõime parandamist kohalikku ressursi kasutades. Nimelt olevat Liivimaal hulganisti sõjamehi, kes eelmise Poola-Rootsi sõja ajal teenistust olid leidnud, kuid nüüd ilma tegevuseta olid. Von Mengden oli omalt poolt lubanud, et suudab värvata kaks kompaniid ratsamehi, kellest enamik olid aadlisoost ning kes kõik juba varasest noorusest peale olid Rootsi krooni mingil moel teeninud. Seejärel edastas Oxenstierna von Mengdeni manitsuse nimetatud ratsameeste osas ning kirjutab, et *olles nüüd teadlikud, et sõda Poolaga taas silmapiiril on, lasevad nad teatavaks teha, et niipea kui nad ei saa teenistust kuninglikult majesteedilt, lähevad nad sinna, kus mingit teenistust võimalik leida*

---

¹⁰¹ SRA, Liv II, vol 70. Hermann Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 25.10.1643.

on. Kindralkuberner tegi seepeale valitsusele ettepaneku, et tema alluvusse võiks lisaks tema praegusele kahele allutada veel neli maal viibivat ratsakompaniid ning lisaks need üksused, mida Otto von Mengden oli lubanud värvata. Temast endast võiks sellisel juhul saada rügemendiülem ning von Mengdenist tema esimene leitnant.¹⁰²

See kiri ei jäta kahtlust, et suhetes kindralkuberneriga ja Liivimaa aadli vahel oli pööratud uus lehekülg. On väga raske ette kujutada, et Johan Skytte oleks teinud ettepaneku, et kohaliku aadli ühest kõige mõjukamast esindajast võiks saada tema lähedane kaastööline sõjanduse vallas. Omaette küsimus on see, kas Oxenstiernat ajendas kirjeldatud ettepanekut tegema tegelik sümpaatia kohaliku aadli vastu või olid selle taga hoopiski Otto von Mengdeni jõulised argumendid, mida kohati isegi ähvardustena tõlgendada võib.

Siiski ei jaganud Bengt Oxenstierna optimismi koostöövõimaluste osas Liivimaa aadliga kuninganna Kristiina eestkostevalitsus. Oma vastuses kindralkubernerile anti ettepanekule eitav vastus, mida põhjendati esmalt sellega, et Liivimaal paiknevat sõjaväge oldi seni komplekteeritud provintsist väljaspool ning et väljapakutud idee läinuks selle põhimõttega vastuollu. Lisaks öeldi, et kuna täiendavad üksused olid juba Liivimaa poole teel, võiks planeerimata lisavärbamiste läbiviimine tekitada olukorra, kus maal tekib puudus toidu- ja sõjamoona. Mis puudutab aga Liivimaa aadli rakendamist, siis arvestades asjaolu, et suurem osa neist omas mõisaid, võinuksid nad enda maa kaitsesse panustada ratsateenistuskohustust paremini täites.¹⁰³ Seega olukorras, kus võimalik sõda Poolaga iga päevaga lähemale nihkus, öeldi täiendavatest jõududest ära põhjendusega, et see rikuks kehtivat tava ning et kõigile ei pruugiks sellisel juhul moona jaguda.

Sama aasta suvel puhkeski lühiajaline sõjategevus Poola ja Rootsi vahel. Juba 8. mail oli kindralkubernerile eestkostevalitsuse poolt ülesandeks tehtud aegsasti enne vaherahu aegumist sõjaväega Väina jõe kaldale välilaagrisse asuda.¹⁰⁴ 6. augustil andis Bengt

---

¹⁰² SRA, Liv II, vol 67. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 24.05.1635.

¹⁰³ SRA, RR, vol 185. 04.06.1635.

¹⁰⁴ SRA, RR, vol 185. 08.05.1635.

Oxenstierna aga ikka veel Riias viibides teada poolakate 8-kompaniilise väesalga tungimisest üle Väina jõe¹⁰⁵ ning 24. augustil teatas ta välilaagrist juba kokkupõrkest vastase 4000-mehelise peaväega, kes taganema sunniti.¹⁰⁶ 8. oktoobriks oli sõjategevus ilma vahepeal toimunud märgiliste sündmusteta juba lõppenud.¹⁰⁷ Teatavasti sõlmiti 12. septembril Poola ja Rootsi vahel Stuhmsdorfi relvarahu, mis pikendas vaherahuseisundit kahe riigi vahel 26 aasta võrra.¹⁰⁸ Hilisemast kirjavahetusest eestkostevalitsuse ja kindralkubeneri vahel võib järeldada, et suurt süüd selles, miks vaenlasel lasti niivõrd lihtsalt Väina jõest üle tulla, nähti Bengt Oxenstierna tegevusetuses.¹⁰⁹

Paraku ei leidu kindralkubeneri ja eestkostevalitsuse suhtluses infot selle kohta, mis ulatuses ja eesmärkidel kasutati kirjeldatud konfliktis Liivimaa aadlilipkonda. Põgusalt on neid sündmusi käsitlenud F. G. Bienemann noorem. Tuginedes kindralkubeneri väljaläinud kirjadele kirjeldab ta Otto von Mengdeni 100-mehelise salga („100 haidukki“) edukat rünnakut poolakate vastu Gunzeli kindluse tagasivallutamisel. Selle aktsiooni näol olevat olnud tegemist koguni kõige kuulsusrikkama lahinguga kogu 1635. aasta sõjasündmuste käigus.¹¹⁰ Jättes kõrvale küsimuse kui sõjaliselt otsustav kirjeldatud sündmus oli, võib siiski järeldada, et Otto von Mengdenit ja Liivimaa aadlilipkonda 1635. aasta suvel sõjategevuses rakendati.

2.2.2 1638. aasta maarevisjon

Maarevisjoni olulisust kohaliku aadli jaoks on raske alahinnata, kuna selle tulemusel pandi paika maaomanike kahe kõige olulisema kohustuse statsiooni ja ratsateenistuskohustuse määr. Vajadust revisjoni korraldamise järgi nägi Bengt Oxenstierna juba 1635. aasta sügisel, mil ta leidis, et ei oma piisavat ülevaadet maa seisukorrast.¹¹¹ Kindralkuberner kordas sama

---

¹⁰⁵ SRA, Liv II, vol 67. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 06.08.1635.

¹⁰⁶ SRA, Liv II, vol 67. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 24.08.1635.

¹⁰⁷ SRA, Liv II, vol 67. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 08.10.1635.

¹⁰⁸ **Margus Laidre.** Domus belli: Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554-1661. Tallinn 2015. Lk 769.

¹⁰⁹ SRA, RR, vol 186. 23.10.1635.

¹¹⁰ **F. G. Bienemann d. J.** Die Begründung des livländischen Landrathscollégiums. S. 15-16.

¹¹¹ SRA, Liv II, vol 67. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 08.10.1635.

mõtet ka 1636. aasta talvel, kuid tõi ühtlasi välja mure, et revisjoni läbiviimisega *võib juhtuda, et ma sellega endale nii Rootsis kui ka siin maal suure pahameele (invidia) kaela tõmban*.¹¹² Lisaks sellele toonitas ta suurt segadust, mille oli tekitanud poola ja saksa adramaade läbisegi kasutamine ning et paljude läänistuste puhul ei ole teada, kumba mõõtühikut oli maa läänistamisel silmas peetud.¹¹³ Korraldus revisjoni läbiviimiseks allkirjastati Stockholmis 10. jaanuaril 1638¹¹⁴ ning viidi läbi sama aasta hilissuvel ja sügisel. Käesoleva uurimuse seisukohast on oluline välja tuua, et erinevalt varasematest kordadest koosnesid revisjonikomisjonid eranditult kohalikest sakslastest, kellest mitmed ka nimekamatesse aadlisuguvõsadesse kuulusid.¹¹⁵ Lisaks mainis Oxenstierna, kurtes eestkostevalitsusele eriti suurt segadust Liivimaa Läti osas, et kavatseb adramaade ja erinevate koormiste ja kohustuste ühtlustamiseks endale appi võtta *maa kõige eeskujulikumad majapidajad*.¹¹⁶ Võib eeldada, et vähemalt osaliselt just selliste olukordade vältimiseks paluti Oxenstiernal 1636. aastal revisjoni läbiviimisega nii kaua oodata, kuni Liivimaale saabub keegi riiginõukogu liige, kes oleks koha peal tegevust koordineerinud.¹¹⁷ Seda kinnitab asjaolu, et kui revisjoniprotokollid 1640. aastal Stockholmi jõudsid, heitis eestkostevalitsus kindralkubernerile ette, et ta Rootsist saabuvald komissare ära ei oodanud.¹¹⁸

Ülle Tarkiaise järgi võib oletada et olukorras, kus üpris suur osa revisjoni läbiviijatest ise mõisnikud olid, olid erinevate rikkumiste esinemised üpris tõenäolised. Samuti jäid mitmel pool ühtlustamata adramaade suurus ning eri komisjonide revisjoniraportid olid väga erineva põhjalikkuse tasemega koostatud.¹¹⁹ Eestkostevalitsuse hinnang revisjoni tulemustele oli

---

¹¹² SRA, Liv II, vol 67. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 14.02.1636.

¹¹³ SRA, Liv II, vol 67. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 24.09.1636.

¹¹⁴ ¹¹⁴ SRA, RR, vol 193. 10.01.1638.

¹¹⁵ Ü. Tarkiaisen. Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal. Lk 170.

¹¹⁶ SRA, Liv II, vol 67. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 23.09.1638.

¹¹⁷ SRA, RR, vol 187. 24.02.1636.

¹¹⁸ SRA, RR, vol 203. 03.08.1640.

¹¹⁹ Ü. Tarkiaisen. Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal. Lk 170-175.

pigem negatiivne ning süüd tehtud vigade eest nähti eelkõige revisjoniametnike tegevuses.¹²⁰ Siiski suurenes adramaade koguhulk, mis tähendas aadlile statsiooni ning ratsateenistuskohustuse endisest suuremas mahus täitmist. See oli olnud ka üks olulisi põhjuseid, mis ajendas riigivõime revisjoni läbi viima.¹²¹ Käesoleva uurimuse seisukohast on oluline rõhutada kindralkubeneri otsust lasta revisjoni läbi viia kohalikel sakslastel, kelle seas leidis ka aadlikest mõjukaid maaomanikke. Paraku ei ole puudulike säilinud materjalide põhjal võimalik teha üldistusi, kas revisjoni tulemused ja eestkostevalitsuse reaktsioon sellele mõjutasid Bengt Oxenstierna ja Liivimaa aadli suhteid negatiivses suunas.

2.2.3 Liivimaa aadli ratsateenistuskohustus

Ratsateenistuskohustuse (sks *Russdienst*) all on käesolevas töös silmas peetud Liivimaa aadlile laienenud riiklikku kohustust, mis nägi igale maaomanikule ette nõuet panna fikseeritud maaühiku pealt välja täielikult varustatud ratsaväelane.¹²² Viimastest moodustati kogu provintsi hõlmav aadlilipkond (sks *Adelsfahne*). Ragnar Liljedahli sõnul valitses 1630. aastate ratsateenistuskohustuse ulatuse ja täpsete nõudmiste osas rohkesti segadust ning toob näite 1631. aasta märtsikuisest munsterdamisest, mida ta kirjeldab kui täielikku läbikukkumist.¹²³ 1634. aastal Stockholmis Liivimaa aadli saadikute poolt üle antud palvekirja kümnendas punktis on öeldud, et ratsateenistuskohustuse suuruseks Liivimaal oli üks ratsamees iga 15 adramaa kohta.¹²⁴

Esimest korda tõstatus Liivimaa aadli ratsateenistuskohustuse küsimus kindralkubeneri ja eestkostevalitsuse suhtluses 1636. aastal, mil Bengt Oxenstierna palus valitsuselt otsust selle kohta, kas aadlilipkonna munsterdamine peaks toimuma iga-aastaselt ning et kas selle

---

¹²⁰ SRA, RR, vol 203. 03.08.1640.

¹²¹ Ü. Tarkainen. Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal. Lk 170-175.

¹²² Liivimaa ratsateenistuskohustuse kohta puuduvad põhjalikumad käsitlused. Rootsi ja Soome ratsateenistuskohustuse kohta vt **Per Sörensson**. Adelnas rusttjänst och adelsfanans organisation. – Historisk tidskrift. Utg. av Svenska historiska föreningen, 42. Stockholm 1922. S. 223-226.

¹²³ **R. Liljedahl** Svensk förvaltning i Livland. S. 362-363.

¹²⁴ SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Dateerimata.

ohvitserid ei peaks saama läänistusi.¹²⁵ Eestkostevalitsuse vastus määras, et munsterdamised peaksid nüüdsest tõesti olema iga-aastased, kuid et aadlilipkonna ohvitseridele oli ette nähtud riiklik palk ning et samamoodi nagu Soomes ja Rootsis, oli neil lootust läänistamisele vaid lahinguväljal osutatud teenete eest.¹²⁶

Suurem arutelu Liivimaa aadli ratsateenistuskohustuse üle leidis aset 1638. aastal riiginõukogus. 1. veebruari koosolekul juhtis riigikantsler Axel Oxenstierna tähelepanu asjaolule, et samal ajal kui Eestimaal oli ratsateenistuskohustuse suuruseks üks ratsamees 20 adramaa kohta, siis Liivimaal oli see üks iga 15 adramaa peale.¹²⁷ Uuesti tõstatas teema 13. juunil, kui riiginõukogus leiti, et Liivimaa aadlilipkonna munsterdamine peab juba ainuüksi selle pärast iga-aastaselt toimuma, et *nad teaksid oma kohust ja et neid rahuajal unustusse ei lastaks jääda*.¹²⁸ 3. juulil avaldas riigimarssal Jakob De la Gardie arvamust, et Liivimaa aadli ratsateenistuskohustuse suuruseks võiks olla üks ratsamees iga 20 või 24 adramaa kohta.¹²⁹ Ta prognoosis, et kui kohustuse nõudmise ja läbiviimisega õigesti talitada, võiks Liivimaa aadlilipkonna suuruseks saada koguni 1000 ratsameest.¹³⁰

Siinkohal on paslik võrrelda Soome-Rootsi ja Liivimaa ratsateenistuskohustuse ulatust. 17. sajandi esimesel poolel oli Rootsi ja Soome aadlilipkondade suuruseks kokku 400-500 meest. Neid ei oldud kuni 1643. aastani kunagi lahinguväljal kasutatud ning vahemikus 1632-1644 viidi Rootsis läbi kolm ning Soomes kõigest üks munsterdamine, mis tingis üksuste madala väljaõppe ning puudused sõjavarustuses.¹³¹ Seega illustreerib riigimarssali arvamusaavaldus hästi seda, et Liivimaa aadlilt eeldati oluliselt suuremat panust ratsateenistuskohustusse kui Rootsi või Soome aadlilt. Samas tuleb siinkohal tähelepanu pöörata asjaolule, et veidi üle

---

¹²⁵ SRA, Liv II, vol 67. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 06.06.1636.

¹²⁶ SRA, RR, vol 189. 22.08.1636.

¹²⁷ Svenska riksrådets protokoll.VII. 1637-1639. Utgifvet af Kongl. Riks-Arkivet genom Severin Bergh. Stockholm 1895. 01.02.1638.

¹²⁸ Svenska riksrådets protokoll.VII. 13.06.1638.

¹²⁹ Tõenäoliselt on siin silmas peetud erinevust poola ja saksa adramaa vahel.

¹³⁰ Svenska riksrådets protokoll.VII. 03.07.1638.

¹³¹ **Per Sörensson**. Adelns rusttjänst. S. 223-226.

poole kogu Liivimaa läänistustest kuulus Rootsi kõrgaadlile,¹³² kellest osa oli seisukohal, et nad olid oma Liivimaa maavaldustel ratsateenistuskohustuse täitmisest vabastatud.¹³³ Seega tekkis 1630. aastate lõpul olukord, kus Liivimaa kaitset sooviti endisest enam jätta aadlilipkonna õlule, kuid kuhu osa nendest, kes riiklike otsuste taga seisis, ise panustada ei soovinud.

1639. aasta suvel leidsid Liivimaal taas aset sõjasündmused, mis oma ulatuselt jäid küll alla 1635. aasta omadele. Oluline erinevus nende kahe vahel oli see, et 1639. aasta kallaletung tuli nii kindralkubernerile kui eestkostevalitsusele täieliku üllatusena. Nii leiame esimese teate Brandenburgi kuurvürsti sõjasalgast¹³⁴ Liivimaal 4. juulist, mil Bengt Oxenstierna Ingerimaal ringreisil viibis.¹³⁵ Juba 18. juulil andis kindralkuberner teada, et vaenulikud väed olid teisele poole Väina jõge tagasi tõmmanud. Ainukesed Liivimaal viibivad sõbralikud ratsaväeüksused, mida kirjas nimetati, olid rittmeistrite Otto von Mengdeni ja Fabian Plateri aadlilipkonna kompaniid. Kirjutamise hetkel oli kahes üksuses kokku 100 ratsameest, kuid see arv olevat iga päevaga suurenenud. Oxenstierna plaanis niipea kui võimalik käskida nimetatud üksustel Väina kaldale ratsutada ning seal valvesse jääda. Aadlilipkonna kohta üldiselt ütles ta, et see ei olnud veel maa kaitse seisukohast piisavat tähtsust omandanud. Revisjoniandmete põhjal võinuks Liivimaalt ratsateenistuskohustuse alusel saada umbes 300 ratsameest. Peamise kitsaskohana tõi ta taaskord välja selle, et suur osa Rootsi kõrgaadli mõisate valitsejatest või rentnikest väitsid endid nii statsioonist kui ratsateenistuskohustusest vabastatud olevat ning see põhjustavat suurt pahameelt kohaliku aadli seas. Oxenstierna

---

¹³² **H. v. Hagemester.** Auszüge aus Livländischen Landtags-Verhandlungen. S. 19.

¹³³ Bengt Oxenstierna juhtis korduvalt eestkostevalitsuse tähelepanu asjaolule, et rootslastest suurmaaomanike mõisavalitsejad ja rentnikud ei olnud nõus riiklike kohustusi täitma, nt: SRA, Liv II, vol 68. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 10.03.1639.

¹³⁴ Margus Laidre järgi on jäänud tänaseni segaseks, kes ja miks 1639. aastal Liivimaad sõjaliselt ähvardas. Teada on vaid, et kõnealuse üksuse ülemaks oli keegi kindral Booth. Laidre oletab, et sõjasalga oli Liivimaale saatnud keiserlik väejuhatuse sooviga nõrgestada Rootsi positsioone Saksamaal: **M. Laidre.** Domus belli. Lk 769.

¹³⁵ SRA, Liv II, vol 68. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 04.07.1639.

leidis, et kõik Liivimaa maaomanikud peaksid võrdsel määral maa kaitstes osalema ning palus nimetatud küsimusele eestkostevalitsuse seisukohta.¹³⁶

Liivimaa kubermanguvalitsuse 1639. aasta arveraamatust ilmneb, et Otto von Mengdeni aadlilipkonna kompaniile väljastati 9. oktoobril Bengt Oxenstierna korraldusel suurel hulgal varustust, millest suurema osa moodustasid vormiriietuse erinevad elemendid. Nii on Otto von Mengdeni aadlilipkonna kompaniile väljastatud muu hulgas 105 peakatet, 108 küünart tavalist ja 57 küünart halli riiet, nööpe, värvilisi paelu ja palju muud koguväärtusega 1106 riigitaalrit.¹³⁷ Aadlilipkonna selline varustamine Rootsi riigivõimu poolt on huvipakkuv eelkõige seetõttu, et aadli ratsateenistuskohustus kätkes endas nõuet välja panna ratsamees täies varustuses.¹³⁸ Jättes kõrvale küsimuse, miks peeti vajalikuks Otto von Mengdeni üksust riiklikest vahenditest täiendavalt varustada, võib väita, et igal juhul oli tegemist kõrvalekaldega üldistest põhimõtetest.

Eestkostevalitsuse vastuses kiideti Bengti langetatud otsused heaks. Lisaks anti korraldus aadlilipkonna munsterdamine lõpuni viia ning selle üksused lahinguvalmiduses hoida. Otto von Mengdeni Võnnu kompaniil kästi Väina jõe kaldal patrullimist nii kaua jätkata, kuni Soomest saabub Otto Uexkülli ratsarügement.¹³⁹ Sama käsku korraldati ka septembri alguses, kus põhjendati vajadust Liivimaa aadlilipkonda pidevas valmisolekus hoida muu hulgas sellega, et *ratsateenistuskohustuse täitmise osas suur ebavõrdsus valitseb*.¹⁴⁰ Lõplik vastus kindralkubernerile seoses Liivimaal maid omavate Rootsi aadlike kohustustega pärineb sama aasta 12. novembrist. Selles öeldi et kõik, kellel oli Liivimaal läänistusi, pidid tasuma nii statsiooni kui täitma ratsateenistuskohustust. Viimase täpsem reguleerimine lükati esialgu nii

---

¹³⁶ SRA, Liv II, vol 68. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 18.07.1639.

¹³⁷ EAA.278.1.XXII-61. Lk 973.

¹³⁸ P. Sörensson. Adeln rusttjänst. S. 244.

¹³⁹ SRA, RR, vol 198. 07.08.1639.

¹⁴⁰ SRA, RR, vol 198. 06.09.1639.

kauaks edasi, kuni 1638. aasta revisjoni materjalid Stockholmi jõuavad. Aadlilipkonda kästi jätkuvalt valvelolekus hoida, et seda vajadusel kiiresti rakendada saaks.¹⁴¹

Otto von Mengdeni ja Fabian Plateri kompaniide munsterdamised viidi läbi 1640. aasta jaanuaris¹⁴² ning sama aasta märtsis tõdes Bengt Oxenstierna, et aadlilipkond oli nüüdsest hästi varustatud ning valmis lühikese etteteatamisajaga tegutsema.¹⁴³ 1640. aasta suvel Stockholmis viibinud Engelbrecht von Mengdeni punktidest eestkostevalitsusele saame teada, et sama aasta juulikuuks koosnes Fabian Plateri Tartu piirkonna kompanii 103-st ning Otto von Mengdeni Pärnu ja Võnnu piirkondade ühendkompanii 193-st ratsamehest.¹⁴⁴

Asjaolu, et Liivimaal ei viibinud 1639. aasta suvel alaliselt ühtegi Rootsi armee ratsaväeüksust, on kõnekas. Oli ju linnade ja kindluste garnisonidel väga raske takistada maal liikuvate vaenlase ratsaväeüksuste tegevust. Loogikale tuginedes võib väita, et suure tõenäosusega oli Liivimaal paiknevate vägede vähesuse põhjustanud ressursside koondamine Saksa aladele. Siiski vajaks see, kuidas mõjutas Rootsi osalemine Euroopa sõdades Liivimaa valitsemist ja kaitsevõimekust, täiendavat uurimist. 1639. aasta sündmuste juurde tagasi tulles võib öelda, et need tekitasid olukorra, kus Liivimaa esmase kaitsevõimekuse üheks oluliseks tagajaks tõusis aadlilipkond, kellelt oodati kiiret reageerimist vastase rünnaku korral. Samuti on näha hüppelist kasvu aadlilipkonna suuruses, mis on tõenäoliselt suures osas tingitud eestkostevalitsuse otsusest nõuda ratsateenistuskohustuse täitmist ka Rootsi kõrgaadlilt, kellel olid Liivimaal ulatuslikud läänistused. Tähelepanu väärib asjaolu, et nii 1636. kui ka 1638. aastal väljendas kindralkuberner ratsateenistuskohustusest rääkides kohaliku aadli suhtes positiivseid seisukohti. Esimesel juhul küsis Oxenstierna eestkostevalitsuselt, kas aadlilipkonna ohvitserid ei peaks olema õigustatud läänistustele ning teisel tegi ta osaliselt lähtuvalt Liivimaa aadli kaebustest ettepaneku nõuda

---

¹⁴¹ SRA, RR, vol 198. 12.11.1639.

¹⁴² SRA, Liv II, vol 68. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 16.01.1640.

¹⁴³ SRA, Liv II, vol 68. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 18.03.1640.

¹⁴⁴ SRA, Liv II, vol 68. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 11.07.1640.

ratsateenistuskohustuse täitmist ja statsiooni tasumist võrdselt kõigilt Liivimaa maaomanikelt.

3. Liivimaa aadel riigiteenistuses

3.1 Otto von Mengden

Otto von Mengdeni näol oli tegemist 17. sajandi esimese poole ühe mõjukaima Liivimaa aadlikuga. Baltisaksa ajalookirjutuses on Liivimaa rüütelkonna taasloomist kirjeldatud suuresti läbi Otto von Mengdeni isiku ja tegevuse. Tuuakse välja tema Liivimaa-patriotismi, isiklikku vaprust lahinguväljal ning sihikindlust Liivimaa vanade õiguste taastamisel.¹⁴⁵ Hoolimata Otto von Mengdeni võtmerollist Liivimaa rüütelkonna taasloomisel puuduvad põhjalikumad käsitlused tema eluteest ja teenistuslikust käekäigust.¹⁴⁶ Järgnevalt on vaadeldud Otto von Mengdeni suhtlust kindralkuberner Bengt Oxenstierna ja kuninganna Kristiina eestkostevalitsusega küsimustes, mis puudutasid tema tegevust maakohtuniku või aadlilipkonna rittmeistrina. Kuna mõlema ametikoha täitmise eest oli ette nähtud riiklik palk, on neid edaspidi käsitletud riigiteenistuse alla kuuluvatena.

Esimesed tõendid Otto von Mengdeni teenistuslikust seotusest Rootsi riigiga pärinevad 1633. aastast, kui talle on makstud palka Koknese maakohtu eesistumise eest.¹⁴⁷ Kubermanguvalitsuse 1635. aasta žurnalist ilmneb, et rittmeistritele Otto von Mengdenile, Berend Taubele ja Fabian Platerile on igaühele võrdselt makstud 88 riigitaalrit palka.¹⁴⁸ Mäletatavasti oli von Mengden 1635. aasta kevadel teinud Bengt Oxenstiernale ettepaneku

---

¹⁴⁵ Nt **E. Seraphim**. Livländische Geschichte. Bd. 2. S. 319-320; **F. G. Bienemann d. J.** Die Begründung des livländischen Landrathscollégiums. S. 13

¹⁴⁶ Otto von Mengdeni isiklikku elu ja tema isikuomadusi on käsitlenud Rootsi ajaloolane Agathon Hammarskjöld von Mengdeni aadliperekonda käsitlevas artiklis. Hammarskjöld on iseloomustanud Otto von Mengdenit kui *vereimejat* ja *ohtlikku meest*. Nimetatud autor ei ole välja toonud, mis allikatele ta sealjuures on tuginenud: **Agathon Hammarskjöld**. Ätten von Mengden och Livland under Svenska väldet. – Historisk tidskrift. Utg. av Svenska historiska föreningen, 9. Stockholm 1889. S. 203-255.

¹⁴⁷ EAA.278.1.XXII-2. Ajalookirjutuses on mingil põhjusel levinud ekslik väide, justkui oleks Otto von Mengden 1635. aastal Koknese maakohtunikuks nimetatud: **E. Seraphim**. Livländische Geschichte. Bd. 2. S. 319.

¹⁴⁸ EAA.278.1.XXII-4.

värvata kaks kompaniid ratsamehi ning vastutasuks selle eest soovis ta saada esimese leitnandi auastet koos selle juurde kuuluva vastutusega. Samal ajal pöördus von Mengden kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse poole veel ühe palvega – nimelt soovis ta saada Riia lossipealiku ametit. Viimast väidet kinnitab Rootsi riigiarhiivis säilitatav dateerimata kiri, mille Otto von Mengden kirjutas pärast seda, kui sai teada, et Riia lossipealikuks oli määratud Otto von Sack (määrati ametisse 30.04.1635¹⁴⁹). Nimetatud kirjas väljendas von Mengden teatavat nõrdimust valitsuse otsuse osas, kuid lubas sellest hoolimata Rootsi krooni ka edaspidi truult teenida ja *enda isiklikud ettevõtmised kõrvale jätta, lootmata sealjuures mingile tasule*.¹⁵⁰ Võib oletada, et kirjeldatud ambitsioonikus tõusta provintsi kõrgemate sõjaväelaste ja riigiteenistujate hulka, oli paljuski tingitud muutustest Rootsi riigi valitsemises ja uue kindralkubernerite määramisest provintsi etteotsa 1634. aastal. Otto von Mengdeni soovid ei täitunud tõenäoliselt põhjusel, et need olid liiga kaugeleulatuvad ning läksid seega vastuollu provintsi valitsemise põhimõtetega.

Näib, et pärast 1635. aastat loobus Otto von Mengden mõneks ajaks kõrgemate ametikohtade poole püüdlemisest ning keskendus enda positsiooni kindlustamisele aadlilipkonna rittmeisteri ja Koknese maakohtunikuna. 1636. aasta sügisel pöördusid Otto von Mengden ja Võnnu maakohtunik Gerhard von Löwenwolde Bengt Oxenstierna poole. Kirjas väljendati pahameelt olukordade üle, kus Riia lossikohtus oli arutusele võetud kaebusi maakohtute otsuste osas. Juhul, kui kirjeldatud olukorra osas midagi ette ei võeta, lubatakse endid maakohtuniku ametist taandada.¹⁵¹ Seega kestis jätkuvalt Liivimaa rüütelkonna 1634. aasta petitsioonis väljendunud rahulolematuse lossikohtute suhtes. Etteruttavalt võib öelda, et 1641. aastaks olid kõik Liivimaa lossikohtud oma tegevuse lõpetanud ning Anna Christina Meurlingi sõnul oli selle peamiseks põhjuseks kohaliku aadli vastasseis kõnealusele kohtuinstantsile.¹⁵²

---

¹⁴⁹ SRA, RR, vol 185. 30.04.1635.

¹⁵⁰ SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Dateerimata.

¹⁵¹ EAA.278.1.XVIII-5:3. Otto von Mengden ja Gerhard von Löwenwolde Bengt Oxenstiernalle. 16.09.1636.

¹⁵² A. C. Meurling. Svensk domstolsförvaltning i Livland. S. 79.

Ülevaate Liivimaa aadlilipkonna rittmeisteri ametikoha olulisuse kasvust annavad Liivimaa kubermanguvalitsuse arveraamatud aastatest 1635-1642. Kui 1635. aastal oli Otto von Mengdeni tasu rittmeisteri ametikohustuste täitmise eest 88 riigitaalrit aastas, siis järgmisel aastal oli see 300¹⁵³, 1639. aastal 702¹⁵⁴ ning 1642. aastal 792 riigitaalrit aastas.¹⁵⁵ Sellega jõuti Liivimaal rittmeisteri tasustamisel samale tasemele, mis oli käibel Rootsis ja Soomes.¹⁵⁶ Äramärkimist väärib asjaolu, et hüppeliselt tõusid Otto von Mengdenile makstavad summad 1636. ja 1639. aastal. Esimene neist järgneb vahetult Liivimaal toimunud sõjategevusele 1635. aasta suvel ning teine langeb ajaliselt kokku 1639. aasta Brandenburgigi kuurvürsti sõjasalga tegevusega Liivimaal.

1640. aastal tegi Otto von Mengden Bengt Oxenstiernale uuesti ettepaneku värbamise läbiviimiseks Liivimaal. Ettepaneku sisu sarnanes paljuski 1635. aasta omale. 18. märtsil 1640 küsis kindralkuberner kirjas kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele luba von Mengdeni plaani realiseerimiseks. Kohalike liivimaalaste värbamise peamiseks eeliseks olnuks Bengt Oxenstierna sõnul oluliselt madalamad ülevalpidamiskulud võrreldes provintsis viibivate Soome üksustega. Von Mengden oli kindralkubernerle lubanud, et suudaks värvata 300 ratsameest, kes oleksid 60 riigitaalri eest aastas valmis hea hobuse ja relvastusega teenistusse astuma.¹⁵⁷ Kuigi seda ei ole kirjas mainitud, võib eeldada, et sarnaselt varasemale samasisulisele ettepanekule käis värbamise läbiviimisega kaasas nõudmine, et Otto von Mengdenist saaks uue üksuse juht. Eestkostevalitsus andis sama aasta 5. augustil Bengt Oxenstiernale teada, et ettepanek võetakse arutamisele¹⁵⁸ ning lõplik otsus langetati alles 1642. aasta oktoobris. Eestkostevalitsuse otsuse kohaselt võis kõnealuseid värbamisi läbi viia ainult puhkudel, kui aadli ratsateenistuskohustusest ei piisanud kolme

---

¹⁵³ EAA.278.1.XXII-5.

¹⁵⁴ EAA.278.1.XXII-8.

¹⁵⁵ EAA.278.1.XXII-12.

¹⁵⁶ Rootsis ja Soomes oli alates 1618. aastast aadlilipkonna rittmeisteri palgaks 702 riigitaalrit aastas: **P. Sörensson**. *Adelns rustjänst*. S. 240.

¹⁵⁷ SRA, Liv II, vol 68. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 18.03.1640.

¹⁵⁸ SRA, RR, vol 204. 05.08.1640.

aadlilipkonna kompanii komplekteerimiseks.¹⁵⁹ Seega luhtus taaskord von Mengdeni lootus luua liivimaalastest koosnev kuid aadlilipkonnast sõltumatu alaline sõjaväeüksus.

Pilguheite Otto von Mengdeni kui Liivimaa aadlilipkonna rittmeisteri ambitsioonidele pakuvad tema kirjad Bengt Oxenstiernale 1641. ja 1642. aastast. 24. oktoobril 1641 kirjutas von Mengden, et oli teada saanud eestkostevalitsuse kavatsusest moodustada senise kahe aadlilipkonna kompanii asemel kolm. Kirjast ilmneb, et Otto von Mengden oli kirjutamise hetkel Pärnu ja Võnnu piirkonna aadlilipkonna kompanii rittmeister ning Fabian Plateri käsutuses oli Tartu piirkonna kompanii. Kavatsesetavate muudatuste tulemusel oleks seega von Mengdeni alluvuses olev kompanii kaheks jaotatud, millega viimane sugugi nõustuda ei soovinud. Von Mengden nimetas seda isiklikuks solvanguks ning tõi välja, et kui ta 1631. aastal Saksamaal teenis, sai ta Gustav Adolfilt kinnituse enda õigusele juhtida nii Pärnu kui ka Võnnu piirkonna aadlilipkonna kompaniid. Seda olevat kinnitanud ka kuninganna Kristiina eestkostevalitsus 13. septembril 1634¹⁶⁰. Von Mengden tõi välja, et paljud kõnealuse kompanii ohvitserid ja allohvitserid olid tulnud teenistusse tema juhtimise alla ning võisid kehtiva korralduse muutmisel aadlilipkonna ridadest lahkuda. Kirja lõpus küsis von Mengden kindralkubernerilt, kas viimane oleks nõus edastama tema seisukohad kas eestkostevalitsusele või riigikantslerile või oleks parem, kui ta sõidaks ise koos Bengt Oxenstierna soovitusel Stockholmisse.¹⁶¹

Von Mengdeni 14. juunist 1642 pärinevast kirjast ilmneb, et kindralkuberner oli keelanud tal Rootsi sõita ning seetõttu palus ta uuesti, et Oxenstierna Liivimaa aadlilipkonna küsimuse riigikantsleri juures tõstataks.¹⁶² Kindralkubeneri kirjadest eestkostevalitsusele ei leidu tõendeid selle kohta, et Oxenstierna oleks von Mengdeni kaitseks välja astunud ning vaadates 1644. aasta Liivimaa kubermanguvalitsuse arveraamatuid, võib näha, et varasema kahe asemel on nüüdsest palka makstud kolmele rittmeistrile.¹⁶³

---

¹⁵⁹ SRA, RR, vol 214. 10.10.1642.

¹⁶⁰ Riigiregistratuuris sellesisulist dokumenti ei leidu.

¹⁶¹ EAA.278.1.XVIII-6. Otto von Mengden Bengt Oxenstiernale. 24.10.1641.

¹⁶² EAA.278.1.XVIII-6. Otto von Mengden Bengt Oxenstiernale. 14.06.1642.

¹⁶³ EAA.278.1.XXII-13.

Tõenäoliselt põhjustas kindralkubeneri keelu Otto von Mengdenil Rootsi sõita asjaolu, et 1642. aasta suvel oli Liivimaad läbimas Taani liikuv Vene saatkond, millega oli seotud ka Otto von Mengden. Nimelt on säilinud kaks kirja 1642. aasta juunist, milles von Mengden kirjeldas Bengt Oxenstiernale probleeme seoses Vene saadikute vastuvõtmisega. Neist esimeses andis aadlilipkonna rittmeister teada, et oli vastavalt kindralkubeneri korraldusele kokku kogunud ligi sada hobust, kes 19. juuniks Volmarisse saadetakse. Raskusi põhjustas toidunappus – kui Vene saadikud peaksid hilinema, ei jätkuvat moona ei von Mengdeni hobustele ega ratsanikele.¹⁶⁴

Teises kirjas andis von Mengden teada, et oli oma üksusega Vene saadikud Aumeisteris (sks Hofmeistershofis) vastu võtnud ning et lähiajal asutakse ühiselt Riia poole tee. Probleemiks olid arusaamatused selle osas, kas von Mengden peaks saadikute ülevalpidamist ja transporti tasuta korraldama, või peaks aadlilipkonna rittmeister tehtud kulutuste eest hüvitust saama. Vene saatkond oleks küll meelsasti olnud nõus maksma, kuid kuna neile olevat lubatud Rootsi riigi piires tasuta transporti ja ülevalpidamist, ei võtnud nad piisavalt raha kaasa.¹⁶⁵ Kuna Liivimaa kubermanguvalitsuse arveraamatutes ei leidu jälgi, et Otto von Mengdenile oleks 1642. aastal makstud rohkem kui rittmeisteri ja maakohtuniku palk, jäi suur osa Vene saadikute ülevalpidamisest tõenäoliselt tema enda kanda. Arvestades asjaolu, et saatkonna suuruseks oli ligi 100 inimest,¹⁶⁶ oli tegemist arvestatava kulutusega.

Eelpool kirjeldatust nähtub, et Otto von Mengden tegi vaadeldud perioodi jooksul mitmeid katseid kõrgemate ametipostide omandamiseks või oma mõjuvõimu laiendamiseks juba peetavates ametites, kuid sai eestkostevalitsuselt alati eitava vastuse. Oluline on siinkohal märkida, et mitmel korral kostis tema eest Bengt Oxenstierna. Lisaks ilmneb Otto von Mengdeni ja tema üksuse tegevusest seoses Vene saatkonnaga, et Liivimaa aadlilipkonna

---

¹⁶⁴ EAA.278.1.XVIII-6. Otto von Mengden Bengt Oxenstiernale. 14.06.1642.

¹⁶⁵ EAA.278.1.XVIII-6. Otto von Mengden Bengt Oxenstiernale. 22.06.1642.

¹⁶⁶ Kõnealusest Vene saatkonnast on korduvalt juttu Bengt Oxenstierna ja kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse kirjavahetuses. Saatkonna suurus ilmneb kindralkubeneri 24. mai kirjast eestkostevalitsusele: SRA, Liv II, vol 69. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 24.05.1642.

ülesanded ei olnud ainult sõjalist laadi, vaid et vajadusel pidi olema valmis täitma ka esinduslikke funktsioone.

3.2 Engelbrecht von Mengden

Engelbrecht ja eelpool käsitletud Otto von Mengden olid kolmanda astme nõod.¹⁶⁷ Friedrich Gustav Bienemann noorema järgi veetis Engelbrecht von Mengden oma noorusaastad Kuramaal, õppis seejärel erinevates ülikoolides Saksamaal, pärast mida naasis Kuramaale. Alates 1617. aastast töötas ta Aizputes (sks Hasenpoth) Piltene kreisi maanotarina. 1628. aastal pani Engelbrecht von Mengden teadmata põhjustel oma ameti maha ning suundus hiljemalt 1631. aastal Liivimaale, lootuses leida teenistust Rootsi riigis.¹⁶⁸ Järgnevalt on Engelbrecht von Mengdeni Bengt ja Axel Oxenstiernale kirjutatud kirjade põhjal antud ülevaade tema riigiteenistuslikust tegevusest aastatel 1638-1643.

Olgugi, et Engelbrecht von Mengden juba hiljemalt 1631. aastal Liivimaale oli saabunud, pärineb esimene märge tema riigiteenistusse astumisest 1638. aastast. Nimelt saatis eestkostevalitsus 10. jaanuaril Bengt Oxenstiernale resolutsiooni, mille kaheksas punkt puudutab eelpool käsitletud kontsiiliumi moodustamist.¹⁶⁹ Anti teada, et nimetatud nõuandva organi moodustamiseks nappis vahendeid ning et selle asemel määratakse kindralkubernerile abiks komissar Engelbrecht von Mengden.¹⁷⁰ Täpsustamata jäeti värske ametikandja konkreetsed ülesanded. Mõningast aimdust Engelbrecht von Mengdeni tegevusest aastatel 1638-1640 pakuvad kaks 1638. aastast pärinevat kirja Bengt Oxenstiernale. 7.¹⁷¹ ja 17.¹⁷² septembril Tallinnast saadetud kirjadest ilmneb, et Engelbrecht von Mengden oli lähetatud

---

¹⁶⁷ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Th. Livland: Genealogisches Handbuch der livländischen Ritterschaft. Bd. 2. Hrsg. vom Verband des livländischen Stammadels. Görlitz 1943. S. 1182.

¹⁶⁸ F. G. Bienemann d. J. Zur Geschichte Engelbrecht v. Mengdens. S. 58-60.

¹⁶⁹ Vt peatükk 1.2.

¹⁷⁰ SRA, RR, vol 193, 10.01.1638.

¹⁷¹ EAA.278.1.XVIII-6. Engelbrecht von Mengden Bengt Oxenstiernale. 07.09.1638.

¹⁷² EAA.278.1.XVIII-6. Engelbrecht von Mengden Bengt Oxenstiernale. 17.09.1638.

Eestimaale ja Soome eesmärgiga vilja kokku osta. Nimetatud kirjades kirjeldas von Mengden läbirääkimisi vilja hinna osas tema ja Bogislaus von Roseni vahel. Von Mengdeni nõuandvast rollist annab kinnitust Bengt Oxenstierna 1639. aasta sügisel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele saadetud kiri, kus kindralkuberner andis muu hulgas teada, et oli koos Anders Erikssoni ja Engelbrecht von Mengdeniga vaadanud üle insener Rodenburgi võlgnevustega seotud dokumendid.¹⁷³ Rohkem allikmaterjali Engelbrecht von Mengdeni tegevuse kohta aastatel 1638-1640 ei ole õnnestunud leida ei Rahvusarhiivist ega Rootsi riigiarhiivist.

1640. aasta kevadel andis Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele teada, et Engelbrecht von Mengden oli avaldanud soovi Stockholmi sõita. Kindralkuberner oli talle selleks loa andnud ning ühtlasi teinud von Mengdenile ülesandeks teavitada eestkostevalitsust teatud Liivimaad puudutavatest küsimustest. Oxenstierna lisas von Mengdenist kõneldes, et *niikaua, kui teda on selle riigi heaks tarvitatud, on ta kuningliku majasteedi teenistuses näidanud üles suurt usinust ja hoolikust*.¹⁷⁴ Sama aasta suvel andis Engelbrecht von Mengden eestkostevalitsusele üle 24-st punktist koosneva kirja, milles sooviti keskvalitsuse otsuseid erinevates Liivimaa haldust puudutavates küsimustes. Dokumendi 16. punktis on esitatud küsimus seoses Liivimaa aadlilipkonnaga. Nimelt sooviti teada saada, kas Otto von Mengden peaks jääma kahe kompanii ülemaks või peaks aadlilipkonnas *vana tava kohaselt* olema kolm rittmeistrit.¹⁷⁵ Küsimuse selliselt sõnastamine näitab, et pigem sooviti kehtiva korralduse muutmist, mis oli aga tugevas vastuolus Otto von Mengdeni isiklike ambitsioonidega.¹⁷⁶ Olgugi, et kõnealune dokument on kirja pandud Engelbrecht von Mengdeni poolt, on selle koostamisel tõenäoliselt lähtutud kindralkubeneri suunistest.

---

¹⁷³ SRA, Liv II, vol 68. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 28.09.1639.

¹⁷⁴ SRA, Liv II, vol 68. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 11.05.1640.

¹⁷⁵ SRA, Liv II, vol 68. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 11.07.1640.

¹⁷⁶ Vt peatükk 3.1.

Riiginõukogu protokollidest ilmneb, et Engelbrecht von Mengdenit rakendati 1640. aasta suvel Stockholmis viibivate Tallinna bürgermeistri Willebrandti ja Tallinna rae¹⁷⁷ ning Tallinna rae ja Eestimaa rüütelkonna¹⁷⁸ vaheliste tüliasjade lahendamisel. 7. septembril nimetati von Mengden Rootsi sõjanõukogu liikmeks¹⁷⁹ ning 18. septembrist pärineb eestkostevalitsuse poolt välja antud 24-punktiline instruktsioon Liivi- ja Ingerimaa komissarile. See sätestas, et komissar pidi kindralkubeneri nõustama nii vaimulikes, õiguslikes, välispoliitilistes, majanduslikes kui ka sõjaväealastes küsimustes, kusjuures viimane neist toodi esile kui kõige olulisem valdkond. Lisaks kuulus komissari ülesannete hulka kindralkubeneri palvel provintsis ringi liikumine ning selle käigus kindlustuste ja garnisonide seisukorra kontrollimine, samuti koha peal erinevate tüliküsimuste lahendamine. Viibides sellist sorti lähetusel, olid komissaril kõik riigivõimu esindamise ja täidesaatmise volitused. Instruktsiooni viimases punktis määratakse kindlaks ametikohtade hierarhia Liivi- ja Ingerimaa kubermangus – olulisim ametnik oli kindralkuberner, temast järgmine Riia kuberner, seejärel Narva kuberner ning neljandana Liivi- ja Ingerimaa komissar.¹⁸⁰

Engelbrecht von Mengdeni tegemistest aastatel 1640-1643 annavad hea ülevaate tema nimetatud ajavahemikust pärinevad 27 kirja riigikantsler Axel Oxenstiernale.¹⁸¹ Peamiselt on tegemist ettekannetega, mis puudutavad rohkemal või vähemal määral kõiki neid valdkondi, mida oli esile toodud Liivi- ja Ingerimaa komissari ametiinstruktsioonis. Alljärgnevalt on nimetatud kirjade hulgast sellistele keskendunud, kus von Mengden on arutlenud Liivimaa aadlit või Liivimaa maaõiguse kavandit puudutavatel teemadel.

Esimene sellesisuline kiri pärineb 28. detsembrist 1640, kus Engelbrecht von Mengden edastas riigikantslerile Liivimaa aadli soovi, et ratsateenistuskohustust ei arvestataks mitte adramaade arvu vaid aadliku aastase sissetuleku järgi. See tähendanuks

---

¹⁷⁷ Svenska riksrådets protokoll.VIII. 1640-1641. Utgifvet af Kongl. Riks-Arkivet genom Severin Bergh. Stockholm 1898. 21.07.1640.

¹⁷⁸ Svenska riksrådets protokoll.VIII. 1640-1641. 11.08.1640.

¹⁷⁹ **F. G. Bienemann d. J.** Zur Geschichte Engelbrecht v. Mengdens. S. 62.

¹⁸⁰ SRA, RR, vol 204. 18.09.1640.

¹⁸¹ SRA, OS, vol E659.

ratsateenistuskohustuse viimist samadele alustele Rootsis ja Soomes kehtiva korraldusega. Samuti leidis von Mengden, et Liivimaal oleks vaja läbi viia uus maamõõtmine, mille käigus ühtlustataks adramaad ning määratletaks maaomandi suurused võrdsetel alustel. Kirjast ilmneb, et Axel Oxenstierna oli huvi tundnud Liivimaa aadlilipkonna 1599. aasta (ehk poolaaegsete) munsterrollide vastu, mille von Mengden järgmise kirjaga kaasa panna lubas.¹⁸² Engelbrecht von Mengdeni 1641. aasta 1. veebruari kirjast riigikantslerile võib lugeda, et nõutud munsterrollid olid Stockholmi poole teele saadetud. Komissar tõi välja, et Liivimaa aadlilipkonna suurus 1599. aastal oli 1014 ratsameest, kellest 714 olid kohalikud sakslased ning 300 Liivimaal maid omavad poolakad. Sealjuures oli maha arvatud aadli osalus nendelt aladelt, mis Üle-Väina Liivimaa vallutamise Rootsi poolt jätkuvalt Poola krooni alla jäid. Von Mengden nimetas peamise põhjusena, miks Liivimaa aadlilipkond kirjutamise hetkel arvuliselt 1599. aastale nii tugevalt alla jäi, maade suurt läänistamist Rootsi aadlile. Kirja lõpus andis komissar teada, et oli asunud koostama Liivimaa maaõiguse kava, mis sisaldaks nii Saksa, Poola kui ka Rootsi õigust.¹⁸³

Nimetatud Liivimaa maaõiguse kava valmimisest teavitas Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernat 1643. aasta jaanuaris. Kirjas riigikantslerile tõi komissar esmalt välja, et oli maaõiguse kava koostanud vastavalt Axel Oxenstierna 1640. aasta suvel Stockholmis antud korraldusele. Maaõiguse enda kohta kirjutas von Mengden, et oli selle koostamisel lähtunud vanadest Liivimaa rüütliõigustest (*ritterrechten*) ja kaasaegsetest seadustest, eelkõige oli arvesse võetud Rootsi õigust (*die jura Majestatis*) ning ta jätkas, öeldes, et ta *ei arva, et need kaks omavahel vastuolus peaksid olema. Sest minu mõttesse pole iial tulnud, ning ma loodan, et ka minu kaasvendadele mitte, soovida enam kui seda, mis on antud Rootsi riigi alamatele. Seetõttu oleksime me õnnelikud inimesed, kui (Rootsi) seisused meile endi vabadused, õigused ja privileegid kinnitaksid.* Rääkides Liivimaal maid omavatest Rootsi aadlikest väljendas ta veel oma lootust, et *kui mõlemad rahvad sama õigust kasutaksid,*

---

¹⁸² SRA, OS, vol E659. Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale. 28.12.1640.

¹⁸³ SRA, OS, vol E659. Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale. 01.02.1641.

*pandaks hea vundament sellele, et laiendada liivimaalastele ka teisi Rootsi vabadusi ja hüvesid ning seeläbi siiani võõrad naturaliseerida suursugusesse krooniseisusesse (cronenstamme).*¹⁸⁴ Friedrich Gustav Bienemann noorema järgi jõudis von Mengdeni Liivimaa maaõiguse kava 1643. aasta suvel Stockholmi, kus eestkostevalitsus määras kellegi president Plateri seda retsenseerima. Maaõiguse edasise saatuse kohta on vähe teada, kindlalt saab öelda vaid seda, et selle kinnitamiseni ei jõutud kunagi.¹⁸⁵

Engelbrecht von Mengdeni ametiaeg Liivi- ja Ingerimaa komissarina sai läbi tema määramisega Tartu õuekohtu viitsepresidendiks 15. augustil 1643. Talle jäeti alles tema koht sõjanõukogus.¹⁸⁶ Võttes kokku Engelbrecht von Mengdeni tegevuse aastatel 1638-1643, võib öelda, et ta oli teinud edukat karjääri Rootsi riigi teenistuses. Olles alates 1640. aastast tähtsuselt neljas riigiametnik Liivimaal, oli ta ametikoha poolest kõrgeimal seisev Liivimaa aadlik, kelle ametikohustused ja -volitused olid väga laia ulatusega. Nagu ilmnes tema kirjadest riigikantsler Axel Oxenstiernale, kasutas ta enda positsiooni muu hulgas ka selleks, et edendada Liivimaa aadli huvisid.

Esiletoomist väärrib riigikantsleri huvi Liivimaa aadli poolaegse ratsateenistuskohustuse vastu. Ühest küljest kinnitab see taaskord aadlilipkonna olulisust Rootsi riigivõimule, kuid teisest küljest andsid omandatud andmed vähemalt teoreetilise baasi Liivimaa aadlilt oluliselt suuremas mahus ratsateenistuskohustuse täitmist nõuda. Kõnekas nüanss on ka see, et initsiatiiv Liivimaa maaõiguse kava koostamiseks tuli riigivõimult ning mitte Engelbrecht von Mengdenilt või Liivimaa rüütelkonnalt. Samas on jäänud suuresti ebaselgeks, mis ajendas riigikantslerit komissarile sellist ülesannet andma – oleks ju kohalike õigusnormide kinnitamine olnud suur samm tagasi Rootsi õiguse juurutamisel provintsis. Ei saa välistada, et just see kaalutlus oli üheks põhjuseks, miks Engelbrecht von Mengdeni Liivimaa maaõiguse kodifikatsioon kalevi alla pandi.

---

¹⁸⁴ SRA, OS, vol E659. Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale. 22.01.1643.

¹⁸⁵ **F. G. Bienemann d. J.** Zur Geschichte Engelbrecht v. Mengdens. S. 69.

¹⁸⁶ Svenska riksrådets protokoll X. 1643-1644. Utgifvet af Kongl. Riks-Arkivet genom Severin Bergh. Stockholm 1905. 15.08.1643.

3.3 Kohaliku aadli üldine roll ja osakaal Liivimaa haldus- ja kohtusüsteemis aastatel 1633 – 1644

Järgnevalt on peamiselt Liivimaa kubermanguvalitsuse arveraamatutele tuginedes antud ülevaade sellest, mis ametikohtadel ja kui suurel määral oli Liivimaa aadel esindatud Liivimaa kolmes kohtuastmes ja kubermanguvalitsuses. Kuna Liivimaa aadlil puudus käsitletavajal ajaperioodil aadlimatrikkel, on järgnevalt vaadeldud eelkõige selliste isikute kaasamist Liivimaa haldus- ja kohtusüsteemi, kelle puhul on võimalik tõestada seotust Liivimaa rüütelkonnaga. Seda on tehtud suuresti rüütelkonna nimeliselt allkirjastatud petitsioonidele toetudes.

Esimesena on vaatluse alla võetud esimese astme kohtud ehk maakohtud, mis olid mäletatavasti tekkinud Johan Skytte reformide tulemusel. Nimetatud kohtuinstantsid olid teatavate eranditega esimese astme kohtuteks kõikidele tsiviil- ja kriminaaljuhtumitele, võttes seega aadlilt õiguse menetleda raskemaid enda talupoegade seotud rikkumisi. Maakohtute otsused ei olnud lõplikud, vaid kuulusid Tartu õuekohtus ülevaatamisele. Maakohus koosnes maakohtunikust ehk kohtu eesistujast, kahest assessorist ja teatud juhtudel ka notarist.¹⁸⁷

Järgnevalt on vaadeldud aastate 1633-1644 lõikes seda, kui kõrge oli Liivimaa aadli esindajate hulk maakohtunike seas, jättes kõrvale assessori ja notari ametikohad. 1633. aastal oli tegevuses viis maakohust (Riia, Koknese, Võnnu, Pärnu ja Tartu), millest kahe eesistujaks olid Liivimaa aadli esindajad. Nendeks olid Riia maakohtunik Gerdt Lewold (Gerhard von Löwenwolde)¹⁸⁸ ja Koknese maakohtunik Otto von Mengden.¹⁸⁹ 1636. aasta puhul näeme, et maakohtute arv on jäänud samaks, kuid mõnevõrra muutunud on maakohtunike koosseis.

---

¹⁸⁷ A. C. Meurling. Svensk domstolsförvaltning i Livland. S. 80-81.

¹⁸⁸ Võib eeldada, et tegemist on sama isikuga, kes osales rüütelkonna 1642. aastal Stockholmi sõitnud delegatsioonis. Buddenbrock on nimetanud teda Gerdt/Gerhard von Löwenwoldeks: G. J. von Buddenbrock. Sammlung der Gesetze. S. 175.

¹⁸⁹ EAA.278.1.XXII-2.

Nimelt oli Gerhard von Löwenwoldest mingil hetkel saanud Võnnu maakohtunik ning Pärnus oli endine maakohtu assessor Ernst von Mengden tõusnud maakohtunikuks. Otto von Mengden jätkas Koknese maakohtunikuna.¹⁹⁰ Alates 1638. aastast ei leidu enam jälgi Võnnu maakohtust, kõikide nelja allesjäänud maakohtu eesistujaametid olid läinud kohalikule aadlile. Maakohtunikud vahemikus 1638-1644 olid seega Tartus Gotthard Wilhelm Budberg, Riias Gerhard von Löwenwolde, Pärnus Ernst von Mengden ja Kokneses Otto von Mengden.¹⁹¹ Nimetatud seltskonnast kolm olid kas ühel või mitmel korral osalenud rüütelkonna delegatsioonides Stockholmi ning üks (Ernst von Mengden) oli alates 1642. aastast Liivimaa aadlilipkonna Pärnu kompanii rittmeister. Seega võib väita, et alates 1638. aastast olid maakohtute etteotsa tõusnud Liivimaa rüütelkonna ladviku esindajad.

Liivimaa kolmeastmelise kohtusüsteemi teises instantsis ehk lossikohtutes oli Liivimaa aadli mõju minimaalne. Seda osaliselt seetõttu, et seal käsitleti peamiselt Rootsi krooni huve või sõjaväelaseid puudutavaid küsimusi ning et lossikohtute eesistujaks oli piirkonna asehaldur, kelleks oli reeglina rootslane.¹⁹² Samas kadusid lossikohtud juba 1640. aastate alguses, seega ei saa nende mõju Liivimaa kohtukorraldusele kuigi suureks lugeda.

Sama ei saa öelda Tartu õuekohtu kohta, mille näol oli tegemist Liivimaa kõrgeima kohtuinstantsiga. Ralph Tuchtenhageni sõnul oli kõnealune kohus loomisest alates väga tugevalt kuningast sõltuv – ainult temal oli õigus ametisse määrata õuekohtu kõrgemaid ametikandjaid ning lisaks sellele võis ta enda parema äranägemise järgi täita alamaid ametikohti. Liivimaa aadli seisukohast oli oluline, et õuekohtu presidendiks võis saada vaid Rootsi aadlik. Seega jäi Tartu õuekohus provintsiaadli jaoks alati Rootsi institutsiooniks.¹⁹³

---

¹⁹⁰ EAA.278.1.XXII-5.

¹⁹¹ EAA.278.1.XXII-7-8; EAA.278.1.XXII-10; EAA.278.1.XXII-12-13.

¹⁹² A. C. Meurling. Svensk domstolsförvaltning i Livland. S. 72-73.

¹⁹³ Ralph Tuchtenhagen. Tartu õuekohus Rootsi Läänemere-provintside poliitika koostisosana 1629-1710. Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II: Eesti ajalooarhiivi toimetised 12 (19). Tartu 2006. Lk 380-381.

Järgnevalt on vaadeldud, missugune oli Liivimaa aadli osakaal Tartu õuekohtu ametite täitmisel vahemikus 1633-1644.

1633. aastal oli Tartu õuekohtu president rootslane Peder Sparre ning viitsepresident liivimaalane Johan Ulrich. Viimase taust on tihedalt seotud Riia linnaga ning ta tõsteti aadliseisusesse alles 1624. aastal.¹⁹⁴ Samuti ei leia tema nime ei 1634. aastal koostatud Liivimaa rüütelkonna petitsioonile ega 1637. aastal rüütelkonna kassa asutamise otsusele¹⁹⁵ allakirjutanute hulgast. Seega võib eeldada, et tema seotus ülejäänud Liivimaa aadli ja Liivimaa rüütelkonna tegemistega oli väike. Õuekohtu kümnest assessorist vaid kahte saab seostada Liivimaa rüütelkonnaga – Fabian Platerit (aadlilipkonna Tartu piirkonna rittmeister) ja Wilhelm Ulrichit, kes on alla kirjutanud rüütelkonna kassa asutamise otsusele.¹⁹⁶

1636. aastal ei ole õuekohtu koosseisus palju muutunud – Liivimaa rüütelkonnaga seotud assessorid on jätkuvalt kaks eelpool nimetatud isikut. Assessorite koguarv on tõusnud 11-ni. Uue nimena on 1636. aastal esmakordselt nimetatud õuekohtu sekretäri Paul Helme (hilisem Liivimaa rüütelkonna sekretär).¹⁹⁷ Ka järgnevatel aastatel ei toimu isikkoosseisus erilisi muudatusi. Alates 1639. aastast on küll assessorite puhul hakatud eristama aadlikke ja mitteaadlikke, kuid see ei mõjutanud Liivimaa aadli osalust ametikohtade jagunemisel – kuni 1642. aastani olid ainukesed Liivimaa rüütelkonnaga seostatavad assessorid Fabian Plater ja Wilhelm Ulrich.¹⁹⁸ 1642. aastal ülendati Paul Helme assessoriks¹⁹⁹ ja 1644. aasta arveraamat näitab Engelbrecht von Mengdenit õuekohtu viitsepresidendina.²⁰⁰

Seega saab kinnitada, et Liivimaa kõrgemas kohtumõistmises oli kohaliku aadli mõjuvõim võrdlemisi väike. Ühtlasi jäi kogu vaadeldud perioodi vältel püsima korraldus, mille kohaselt oli viis assessorikohta eraldatud juriidilise haridusega mitteaadlikele. See tähendab, et

---

¹⁹⁴ Genealogisches Handbuch. Livland. Bd. 2. S. 391.

¹⁹⁵ Vt peatükk 4.1.

¹⁹⁶ EAA.278.1.XXII-2.

¹⁹⁷ EAA.278.1.XXII-5. Paul Helme seotust Liivimaa rüütelkonnaga vt peatükkidest 4.1 ja 4.2.

¹⁹⁸ EAA.278.1.XXII-7-8; EAA.278.1.XXII-10.

¹⁹⁹ EAA.278.1.XXII-12.

²⁰⁰ EAA.278.1.XXII-13.

Liivimaa aadli vastumeelsus mitteaadlikest kohtunike osas, mida väljendati rüütelkonna 1634. aasta petitsioonis, ei olnud esile kutsunud muudatusi Tartu õuekohtu korralduses. Samas toimus Paul Helmese nimetamisega assessoriks ja Engelbrecht von Mengdeni nimetamisega viitsepresidendiks Liivimaa aadli osakaalu osas kerge tõus, mis langes ajaliselt kokku Liivimaa rüütelkonna aktiivse tegutsemisperioodi ja maanõunike kolleegiumi loomisega.

Liivimaa haldusaparaadist leiab aastatest 1633-1644 vaid üksikuid kohalikule päritolule viitavaid nimesid. Üks selliseid on Fabian Wrangel, kes oli kubermanguvalitsuse arveraamatute kohaselt aastatel 1636-1640 Tartu asehaldur.²⁰¹ Hoolimata asjaolust, et tegemist oli Eestimaa rüütelkonda kuuluva aadlikuga,²⁰² leiab tema nime rüütelkonna kassa asutamise heakskiitnute hulgast. Samas ei pruugi see tähendada Fabian Wrangeli tihedat seotust Liivimaa rüütelkonnaga – nimetatud dokumendil olid ka riigivõimu esindavate Bengt Oxenstierna ja Anders Erikssoni allkirjad.

Siiski leiab ühe tihedalt Liivimaa rüütelkonnaga seotud isiku kindralkubermangu kantseleist. Nimelt oli eelpool mainitud Tartu õuekohtu sekretär ja hilisem assessor Paul Helmes alates 1636. aastast ühtlasi ka kindralkubermangu kantselei saksa sekretär.²⁰³ Huvitaval kombel olid alates 1639. aastast üha rohkemad Bengt Oxenstierna ettekanded kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele saksakeelsed, kusjuures äratuntav on Paul Helmese käekiri. Esimese sellise kirja leiame 10. maist 1639²⁰⁴ ning 1640. aastal olid kindralkuberner 44-st Stockholmi saadetud kirjast 11 saksakeelsed.²⁰⁵ Bengt Oxenstierna 4. veebruaril 1641 eestkostevalitsusele kirjutatud kirjast ilmneb, et talle oli saksakeelsete kirjade eest etteheiteid tehtud ning keelatud edaspidi saksakeelseid ettekandeid Stockholmi saata. Kindralkuberner

---

²⁰¹ EAA.278.1.XXII-7-8; EAA.278.1.XXII-10.

²⁰² Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Th. Estland: Genealogisches Handbuch der livländischen Ritterschaft. Bd. 1. Hrsg. vom Verband des estnischen Stammadels. Görlitz 1931. S. 565.

²⁰³ EAA.278.1.XXII-5.

²⁰⁴ SRA, Liv II, vol 68. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 10.05.1639.

²⁰⁵ SRA, Liv II, vol 68.

vabandas ning tõi saksa keele kasutamise põhjuseks rootsi sekretäri haiguse.²⁰⁶ Samas vaadates 1642. aasta korrespondentsi, võime näha, et kindralkuberner 38-st eestkostevalitsusele saadetud kirjast seitse olid jätkuvalt saksakeelsed.²⁰⁷

Jättes kõrvale küsimuse, miks lasi Bengt Oxenstierna teatud osa enda ettekannetest eestkostevalitsusele koostada saksa keeles ning jätkas seda ka pärast otsest keeldu, võib igal juhul teha järelduse, et Paul Helmes oli pühendatud emamaa ja provintsi omavahelistesse asjaajamistesse. Olles lisaks sellele 1642. aastast alates Tartu õuekohtu assessor ja teadaolevalt 1643. aastast alates Liivimaa rüütelkonna sekretär, oli kindlasti tegemist isikuga, kelle roll Liivimaa rüütelkonna taasloomisel on senistes uurimustes jäänud suuresti tähelepanuta. Aimdust selle kohta, et Paul Helmes ei olnud soositud üksnes Liivimaal vaid ka Rootsi kõrgema juhtkonna seas, annab tema aadliseisusesse tõstmine 1. augustil 1643²⁰⁸ ning talle kahe Limbaži kihelkonnas asuva küla läänistamine sama aasta 8. augustil.²⁰⁹

---

²⁰⁶ SRA, Liv II, vol 69. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 04.02.1641.

²⁰⁷ SRA, Liv II, vol 69.

²⁰⁸ SRA, RR, vol 218. 01.08.1643.

²⁰⁹ SRA, RR, vol 218. 08.08.1643.

4. Liivimaa rüütelkonna taasloomine aastatel 1642 – 1643

4.1 Liivimaa rüütelkonna 1642. aasta delegatsioon Stockholmis

Teadaolevalt esimest korda pärast 1634. aastat saatis Liivimaa rüütelkond enda esindajad Stockholmi 1642. aastal, kus anti üle lühike palvekiri kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele.²¹⁰ Nimetatud dokument on küll dateerimata, kuid selle sisu ja eestkostevalitsuse 12. oktoobri vastus²¹¹ ei jäta kahtlust, et palvekiri anti üle 1642. aasta suvel või varasügisel. Liivimaa saadikute tegevust 1642. aastal on põgusalt käsitlenud Friedrich Gustav Bienemann noorem uurimuses Liivimaa maanõunike kolleegiumi loomisest, kus autori sõnul viibisid nimetatud aasta suvel Stockholmis Gerhard von Löwenwolde ja Ernst von Mengden.²¹² Viimatinimetatu puhul ei ole teada, millele tuginedes Bienemann tema osalemist delegatsioonis on väitnud. Nimelt kannab kõnealune Liivimaa rüütelkonna palvekiri Gerhard von Löwenwolde ja Friedrich Wilhelm Patkuli allkirju. Erandlikult ei olnud palvekirja üle andmas Otto von Mengden, kes oli mäletatavasti Bengt Oxenstiernalt Rootsi sõitmiseks luba küsinud, kuid eitava vastuse saanud.²¹³

Nimetatud palvekirjas avaldati esmalt tänu eestkostevalitsuse 1634. aasta otsuse eest, mis andis rüütelkonnale õiguse valida endale sekretär.²¹⁴ Seejärel anti teada, et 1637. aastal andis kindralkuberner Bengt Oxenstierna heakskiidu rüütelkonna kassa loomisele, kuhu oleksid pidanud panustama kõik Liivimaa maaomanikud. Sellega jõutigi peamise probleemi, mis ajendas rüütelkonda keskvalitsuse poole pöörduma – sugugi mitte kõik Liivimaal maid omavad isikud ei ole olnud nõus enda osalust rüütelkonna kassasse tasuma. Nimetati

---

²¹⁰ SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Dateerimata.

²¹¹ SRA, RR, vol 214. 12.10.1642.

²¹² **F. G. Bienemann d. J.** Die Begründung des livländischen Landrathscollegiums. S. 19.

²¹³ Vt peatükk 3.1.

²¹⁴ Rüütelkonna peamehe või maamarssali ametikohta pöördumises ei mainita.

ametnikke ja teenreid (*Beampte und Diener*), seega peeti ilmselt silmas Liivimaal maid omavate Rootsi kõrgeadlike mõisavalitsejaid või rentnikke. Seetõttu paluti esmalt kuninganna heakskiitu kõnealusele kassale ning seejärel lahendust kirjeldatud probleemile. Palvekirja lõpus tuletatakse meelde Liivimaa aadli ebavõrdset seisundit võrreldes enda naabritega ning öeldi, et selline eristamine saab kõigile ainult kahjuks tulla. Sellel põhjusel paluti Liivimaa *kõikidest segadustest hoolimata alaliseks ja hästiformeeritud riigiks (wolformirten Staat) muuta*.²¹⁵ Võib eeldada, et siinkohal peeti silmas Liivimaa seisuslikku omavalitsust, nn *Landesstaat*'i.

Eelpool käsitletud palvekirjale on lisatud koopia Bengt Oxenstierna ja Liivimaa aadli esindajate 1637. aasta resolutsioonist, millega pandi ühiselt alus Liivimaa rüütelkonna kassale. Peamise põhjendusena kassa loomiseks on selles dokumendis nimetatud vajadust rahaliselt toetada Liivimaa aadli saadikute lähetamist Stockholmi. Resolutsiooni kohaselt pidid kõik Liivimaa maaomanikud iga-aastaselt pool hõbetaalrit adramaa kohta rüütelkonna kassasse maksuma. Eraldi on välja toodud, et see kohustus lasus ka Rootsi suurmaaomanike Liivimaa mõisate valitsejatel ja rentnikel. Resolutsiooni koopiale on lisatud Bengt Oxenstierna ja Anders Erikssoni ning 43 liivimaalase nimed.²¹⁶

12. oktoobril 1642 andis kuninganna Kristiina eestkostevalitsus välja resolutsiooni, millega vastati rüütelkonna palvetele. Rüütelkonna kassa loomise initsiatiiv kiideti heaks ning ühtlasi anti teada, et rüütelkond võis maaomanikelt raha sisse kasseerimisel loota kindralkuberner Bengt Oxenstierna abile. Kinnitati ka seda, et kõik, kes Liivimaal maid omasid, pidid kassasse panustama. Palvele parandada aadli ja rüütelkonna positsiooni anti juba normiks kujunenud vastus – sellega pidi ootama kuni kuninganna Kristiina täisealiseks saamiseni.²¹⁷ Resolutsioon anti samal päeval toimunud riiginõukogu koosolekul Liivimaa rüütelkonna saadikutele üle. Koosoleku protokoll järgi luges Axel Oxenstierna esmalt saadikutele ette kuninganna resolutsiooni ning pani neile seejärel südamele, et nad abistaksid

---

²¹⁵ SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Dateerimata.

²¹⁶ SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 21.01.1637.

²¹⁷ SRA, RR, vol 214. 12.10.1642.

kindralkubeneri maa kaitse korraldamisel. Gerhard von Löwenwolde vastas, et maa kaitses osalemine oli ka Liivimaa aadli enda huvides. Protokollist ilmneb, et delegatsiooniga oli mingil hetkel liitunud Otto von Mengden, kes ei olnud mäletatavasti palvekirja üleandmise juures veel Stockholmis. Nimelt pöördus riigikantsler von Mengdeni poole manitsusega, et viimane juhiks enda kolme kompaniid hästi ning oleks vajadusel valmis vaenlasele vastu astuma. Kuna aadlilipkonna kompaniid olevat veel nõrgad, andis kantsler korralduse igat kompaniid allohvitseridega täiendada. Lisaks tuletas Axel Oxenstierna von Mengdenile meelde ratsateenistuskohustuse suurust. Von Mengden tänas seepeale kantslerit ning lubas truud ja alandlikku teenistust.²¹⁸ Axel Oxenstierna pöördumisest Otto von Mengdeni poole tekib küsimus, kas viimane oli mingil hetkel edutatud kogu Liivimaa aadlilipkonna ülemaks? Nagu eelpool mainitud, siis Liivimaa kubermanguvalitsuse arveraamatutes see ei kajastunud. Samas on võimalik, et von Mengden võttis kõrgema ametikoha vastu ilma selle eest lisatasu saamata.

1642. aastal Stockholmis viibinud Liivimaa rüütelkonna delegatsiooni peamiseks eesmärgiks võib lugeda kinnituse saamist juba loodud rüütelkonna kassale. Rüütelkonna palvekirjast ilmnes, et sarnaselt 1634. aastale korraldati Liivimaal ka 1637. aastal aadlikogunemine, mis ei kajastunud kindralkubeneri ettekannetes eestkostevalitsusele. Näib, et 1637. aasta aadlikogunemisel osales lisaks kohalikule aadlile ka kaks Liivimaa kõrgeimat riigiametnikku – kindralkuberner ja Riia kuberner. Samuti langetati kokkusaamisel vähemalt üks sisuline otsus, milleks oli rüütelkonna kassa loomine. Sellest lähtuvalt võib esitada küsimuse, kas 1637. aasta kindralkubeneri, Riia kubeneri ja 43 liivimaalase kokkusaamist ei võiks nimetada maapäevaks? Igal juhul oli tegemist taaskordse näitega toimivast koostööst Liivimaa aadli ja provintsi kõrgemate ametnike vahel. Nimetatud koostöö kiitis eestkostevalitsus heaks enda vastuses rüütelkonna palvetele, kus nähti ette, et kindralkuberner ja rüütelkond peaksid ühiselt rüütelkonna kassa täitmise nimel vaeva nägema. Samuti jätkati sama joont, mis oli ilmnunud Liivimaa aadli ratsateenistuskohustuse

---

²¹⁸ Svenska riksrådets protokoll.IX. 1642. Utgifvet af Kongl. Riks-Arkivet genom Severin Bergh. Stockholm 1902. 12.10.1642.

küsimuse lahendamisel – kõik, kes Liivimaal maid omasid, pidid kõiki kohustusi võrdsel määral täitma. Samas ei olnud keskvalitsus sarnaselt 1634. aastale veel valmis Liivimaa aadli osas suuremaid ja põhimõttelisemaid otsuseid langetama.

4.2 Liivimaa rüütelkonna maanõunike kolleegiumi loomine 1643. aastal

4.2.1 1643. aasta talvel toimunud maapäevad

5. jaanuaril 1643 peetud Liivimaa maapäev on esimene, millest on säilinud maapäeva retsess ning mille toimumine on seega dokumentaalselt tõestatav. Kõnealuse retsessi originaal on leitav Läti riigiarhiivist²¹⁹ ning on ka digiteeritud kujul kättesaadav. Paraku on originaaldokument kehvas seisus ning digiteerimine ei ole hästi õnnestunud, mis teeb kokkuvõttes Saagas leiduva maapäeva retsessi väga raskesti loetavaks. Sellel põhjusel on edaspidi lähtutud Friedrich Gustav Bienemann noorema kirjeldustest, kes on retsessi originaaliga tutvunud. Bienemanni järgi kogunes maapäev kindralkubeneri kutsel 5. jaanuaril 1643 Riias. Alustati maasekretäri ja maamarssali valimisega, kelleks valiti vastavalt Paul Helmes ja Otto von Mengden. Järgnevalt jõuti Bienemanni sõnul maapäeva tuumani – värske maamarssal tegi ettepaneku moodustada 12-liikmelise (4 liiget nii Pärnu, Võnnu kui ka Tartu piirkondadest) komisjoni, mille liikmete ülesandeks oluks *kõikide maa asjadega, et selliselt isamaale enim kasu oleks, isiklikult tegeleda*.²²⁰ Bienemann toonitab, et kõnealust komisjoni ei tohiks veel rüütelkonna maanõunike kolleegiumiks pidada, kuna sellel puudus kuninglik kinnitus ja heakskiit.²²¹

14. jaanuaril 1643 on eelpool käsitletud komisjon koostanud kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele pöördumise, mille Bienemann on täismahus avaldanud.²²² Kirjas paluti

---

²¹⁹ Läti riigiarhiiv (LVVA).214.2.294.

²²⁰ **F. G. Bienemann d. J.** Die Begründung des livländischen Landrathscollégiums. S. 20.

²²¹ *Ibid.* S. 21.

²²² Originaali asukoht ei ole siinkirjutajale teada, sellele ei ole viidanud ka Bienemann.

kuninganna heakskiitu 12-liikmelise maanõunike kolleegiumi moodustamisele, kusjuures tehti ettepanek, et kuus tulevase maanõunike kolleegiumi liiget võiksid olla sakslased ja sama paljud Liivimaal maid omavad ja koha peal resideeruvad rootslased. Maanõunikele nähti esmalt ette ülesandeid nendes piirkondades, kus nad alaliselt resideerusid (see tähendab kas Võnnu, Pärnu või Tartu piirkonnas). Seal olnuks nende kohustuseks esiteks aidata läbi viia aadlilipkonna munsterdamisi ning teiseks kuulata ära koha peal tekkinud kaebused või palved ning nendest kindralkubernerite teavitada. Lisaks sellele tehti pöördumises ettepanek, et kõik 12 maanõunike kolleegiumi liiget võiksid aastas korra koguneda Riiga koosolekupäevadele (*Conventtage*), kus kindralkubernerite juhatusel arutataks tähtsamaid maa küsimusi nii sõjanduse kui ka tsiviilvaldkonnas. Sooviti, et sellistel koosolekutel oleks õigus vastu võtta ja hiljem ellu viia otsuseid.²²³

1643. aasta talvel toimus Riias veel teinegi maapäev. Carl Julius Albert Paucker on avaldanud 1643. aasta 2. veebruaril toimunud maapäeva retsessi, mida Bienemann Liivimaa rüütelkonna maanõunike kolleegiumi tekkimist käsitlevas uurimuses maininud ei ole. Kõnealuse retsessi kohaselt otsustati maapäeval esmalt hakata maksma 400 riigitaalri suurust palka rüütelkonna sekretärile Paul Helmesele. Seejärel valiti uuesti maamarssal, kelleks Bengt Oxenstierna kinnitas sarnaselt 5. jaanuaril toimunud maapäevale Otto von Mengdeni. Maapäeva peamiseks sisuks näib olevat delegatsiooni moodustamine, mis pidi Stockholmi sõitma ning seal üle andma rüütelkonna sekretäri koostatud palvekirja. Delegatsiooni liikmetena nimetati Otto von Mengdenit, Heinrich Klebeckit, Gotthard Wilhelm von Budbergi, Caspar Koskulli ja Paul Helme.²²⁴

Seega on näha, et Liivimaa rüütelkonnal oli 1643. aasta alguseks kujunenud selge ambitsioon suurendada enda osakaalu maa valitsemisel. Tähelepanu vääriv on asjaolu, et lisaks nõuandvale rollile sooviti saavutada õigus langetada Liivimaa valitsemist puudutavaid sisulisi otsuseid. Mis puudutab ettepanekut moodustada maanõunike kolleegium võrdselt

---

²²³ F. G. Bienemann d. J. Die Begründung des livländischen Landrathscollegiums. S. 23-26.

²²⁴ Auszüge aus den livländischen Landtagsverhandlungen von 1643 bis 1659. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge und Carl Julius Albert Paucker. Bd. VII. Reval 1854. S. 185-186.

sakslastest ja rootslastest, siis seda on Bienemann tõlgendanud Liivimaa rüütelkonna poolse teadliku taktikana. Nimelt oletab ta, et selle klausli lisamisega loodeti suurendada tõenäosust, et maanõunike kolleegiumi loomisele antaks Stockholmist nõusolek. Bienemanni järgi esitati 14. jaanuari pöördumine enne Stockholmi saatmist kindralkubernerile, kes sellele enda heakskiidu andis.²²⁵ Ei ole aga teada, kas eestkostevalitsus vastas kõnealusele Liivimaa rüütelkonna komisjoni pöördumisele. 2. veebruaril toimunud maapäeva osas väärrib äramärkimist rüütelkonna sekretäri Paul Helmese esilekerkimine. Nimelt oli tegemist teadaolevalt esimese rüütelkonna ametimehega, kellele otsustati rüütelkonna heaks tehtava töö eest palka maksta. Samuti jäi tema ülesandeks koostada petitsioon, mis 1643. aasta kevadel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele üle anti.

4.2.2 Liivimaa rüütelkonna petitsioon kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele

1643. aastal Stockholmi sõitnud Liivimaa rüütelkonna delegatsiooni puhul on täpselt teada, millal aadli nõudmisi sisaldav petitsioon kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele esitati. Nimelt on Rootsi riigiarhiivis säilitataval dokumendil märges, et selle andsid 12. mail 1643 üle Liivimaa aadlikud Otto von Mengden, Heinrich Klebeck, Caspar Koskull, Gotthard Wilhelm von Budberg ja Paul Helmes.²²⁶ Seega viibisid Stockholmis samad isikud, kes olid 2. veebruaril Riias toimunud maapäeval selleks volitused saanud. Järgnevalt on kõnealust Liivimaa rüütelkonna petitsiooni punkt-punkti haaval refereeritud.

Esimeses punktis toodi esmalt üldiselt ning mitte konkreetset Liivimaast kõneldes välja, et kuna kohalikud elanikud on maa seisukorra ja sündmustega kõige paremini kursis, peaks neid kaasama maa valitsemisse. Liivimaa oludes olnuks parim viis selle tegemiseks alalise nõukogu (*beständige Rath*) moodustamine, mis koos riigivõimuga *kõikidesse asjadesse – sealhulgas Jumala au edendamisse, kuninglikku majesteeti, auväärt Rootsi krooni ning maa*

---

²²⁵ F. G. Bienemann d. J. Die Begründung des livländischen Landrathscollégiums. S. S. 26.

²²⁶ SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 12.05.1643.

*käekäiku puudutavatesse küsimustesse – pühendatud oleks. Kõnealuse nõukogu koosseisu kohta öeldi, et sellekohased ettepanekud olid eestkostevalitsusele juba edastatud.*²²⁷

Teises punktis kaevati olukorra üle, kus Liivimaa aadel Rootsi krooni truult teeninud oli, kuid ei olnud ikka veel saanud kinnitust oma vanadele privileegidele. Sellel põhjusel olid nad pidanud korduvalt taluma oma privilegeeritud naabrite solvanguid.²²⁸ Kuna aga Liivimaa aadel oli oma truu teenistuse tulemusel Rootsi krooniga üha tihedamalt kokku kasvanud, sooviti, et valitsus kaaluks neile samade privileegide laiendamist, mille Gustav Adolf oli 1617. aasta 8. oktoobril kinnitanud Rootsi riigiaadlile. Leiti, et kõnealused privileegid ei erinenud palju Liivimaa aadli vanadest vabadustest ning oleksid seetõttu olnud igati vastuvõetavad.

Kolmandas punktis toodi välja, et varasemate sõdade põhjustatud segaduse tõttu valitses Liivimaa kohtusüsteemis jätkuvalt korralagedus. Puudus ühtne maaõigus, mis reguleerinuks kohtute tööd. Olukorra parandamiseks esitati eestkostevalitsusele palve läbi vaadata ja heaks kiita Engelbrecht von Mengdeni maaõiguse kava, mis koos petitsooniga eestkostevalitsusele üle anti.

Neljandas punktis paluti kehtiva läänikorralduse muutmist. Täpsemalt tehti ettepanek, et orvuks jäänud tütardele ei võetaks kohe nende vanemate läänimõisa ära, vaid et nad võiksid seal elada kuni meheleminekueni.

Viiendas punktis tehti ettepanek, et sarnaselt Harju- ja Virumaale võinuks ka Liivimaal olla võimalik osta läänimõisatele pärimisõigust. Samas toodi välja, et Harju- ja Virumaal kehtiv hind ehk 200 riigitaalrit iga adramaa kohta, olnuks Liivimaa oludes liiga kõrge. Põhjuseks oli Liivimaa asend vaenuliku territooriumi läheduses ning Eestimaaga võrreldes väheviljakamad põllumaad.

---

²²⁷ Siinkohal on tõenäoliselt silmas peetud peatükis 4.2.1 käsitletud kirja, mille Liivimaa rüütelkonna 12-liikmeline komisjon 14. jaanuaril kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele saatis.

²²⁸ Ilmselt peetakse silmas Eestima rüütelkonda.

Kuuendas punktis pandi eelkõige riigimarssalile ja kantslerile aga ka teistele Liivimaal ulatuslikke läänistusi omavatele Rootsi aadlikele südamele, et nad hoolitseksid enda valdustes olevate losside ja majade (*Schlössen und Häuser*) eest, mida võib vaja minna vaenlase rünnaku korral.

Seitsmendas punktis anti teada, et Liivimaa rüütelkonnani oli Ernst von Mengdeni vahendusel jõudnud kuuldused, mille kohaselt eestkostevalitsus pidi 1638. aasta maarevisjoni kehvade tulemuste peasüüdlaseks Liivimaa rüütelkonda. Sellekohased süüdistused lükati ümber ning öeldi, et kellelegi ei olnuks kasulikum Liivimaa adramaade ja seega kõikide koormiste ühtlustamine kui Liivimaa rüütelkonnale. Sellest tulenevalt anti teada, et vajadusel oldi valmis ette valmistama uue revisjoni läbiviimist.

Kaheksandas punktis kurdeti Liivimaa sõdadest ja rahu ajal sõjaks valmistumisest tingitud kehva majanduslikku olukorda. Sellest tulenevalt tehti ettepanek vabastada talupojad kirikuõpetajate ülevalpidamise kohustusest.

Üheksandas punktis kirjeldati olukorda, mis oli tekkinud seoses talupoegade põgenemisega Kuramaale ja Venemaale. Nimelt oli probleemiks see, et pärast viimast revisjoni olid paljud talupojad põgenenud, mis oli pannud veel suurema maksukoormuse allesjäänud talupoegadele. Sellel põhjusel paluti statsiooni suuruse arvestamisel rohkem paindlikkust ning maksusoodustusi neile mõisatele, kus oli pärast viimast revisjoni talupoegi arvestataval määral vähemaks jäänud. Lisaks sellele sooviti, et valitsus võtaks kasutusele efektiivsemad meetmed Kuramaale ja Venemaale põgenenud talupoegade tagasisaamiseks.

Kümnendas punktis paluti kinnitust kehtivale korrale, mille kohaselt rüütelkond valis endi hulgast aadlilipkonna kõrgemad ohvitserid ning esitas need eestkostevalitsusele kinnitamiseks.

Üheteistkümnendas punktis kaevati selle üle, et aadlilipkonnalt nõuti pidevat Väina jõe kaldal patrullimist, mis ühelt poolt mõjus Liivimaa aadlile majanduslikult laastavalt ning teiselt poolt võis vastaspool seda provokatsioonina tõlgendada. Seetõttu paluti sääraseid

lisakohustused kaotada ning rakendada aadlilipkonda vaid juhul, kui vaenlane oli Liivimaa piiridest üle tunginud.

Kaheteistkümnendas punktis paluti ajutiselt Liivimaal värbamisi mitte läbi viia, kuna sakslasi olevat nii väheks jäänud, et aadlikel ei olnud kedagi enda asemele aadlilipkonda palgata ning nad pidid ratsateenistuskohustust seetõttu isiklikult täitma.

Kolmeteistkümnendas punktis sooviti, et Liivimaal pandaks kehtima sama korraldus (*ordinantz*), mille Gustav Adolf oli 1626. aasta 15. juunil välja andnud.²²⁹

Neljateistkümnendas punktis anti teada, et tülid Riia linna ja Liivimaa rüütelkonna vahel olid jätkuvalt sagedased. Seetõttu paluti valitsusel määrata komissar, kes saanuks kahe osapoole vahendajaks olla ning vajadusel tüliküsimusi ka lahendada.

Viimases punktis tehti ettepanek kolida Tartu ülikool mõnda sobivamasse asukohta, kuhu olnuks nõus tulema rohkem professoreid ning mis ka kohalikele elanikele lähemal oleks.²³⁰

Võrreldes Liivimaa rüütelkonna petitsioone aastatest 1643 ja 1634, on näha, et aja jooksul jäid teemad võrdlemisi sarnasteks. Jätkuvalt olid kõne all Liivimaa aadli kinnitamata privileegid ning soovitavad muudatused Liivimaa kohtusüsteemis, ratsateenistuskohustuses ja maksustamises. Samuti ei olnud vaibunud tülid rüütelkonna ja Riia linna vahel. Erinevusena võib välja tuua selle, et 1643. aasta petitsioonist ei avaldunud vastandumist riigivõimule või pettumist selles, pigem pakkus rüütelkond välja rohkem võimalusi koostööks. Oluline suunamuutus oli loobumine vanadele Liivimaa privileegidele apelleerimisest ning selle asemel Rootsi riigiaadli privileegide taotlemine. Huvipakkuv on ka asjaolu, et petitsiooni kohaselt rakendati Liivimaa aadlilipkonda rahu ajal sellise ülesande täitmisel, milleks varasemalt oli kasutatud Rootsi regulaarmee üksuseid.

---

²²⁹ Ainuke 15. juunist 1626 pärinev dokument riigiregistratuuris, mis Liivimaa küsimustega seotud on, on ametiinstruktsioon Riia kubernerile Svante Banerile. Jääb selgusetuks, kas rüütelkond on mingil põhjusel just sellele dokumendile viidanud: SRA, RR, vol 153. 15.06.1626.

²³⁰ SRA, Liv II, vol 148. Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 12.05.1643.

4.2.3 1643. aasta suvel riiginõukogus toimunud Liivimaa aadlit puudutavad arutelud

Eelpool käsitletud petitsiooni olulisemaid punkte (eelkõige küsimust maanõunike kolleegiumi loomisest ning Liivimaa aadlile Rootsi riigiaadli privileegide kinnitamist) arutati 1643. aasta mais ja juunis korduvalt riiginõukogus. Kusjuures mitmel korral kutsuti Liivimaa rüütelkonna delegatsioon istungitele selgitusi andma. Seega mõistmaks kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse ametlikku vastust rüütelkonna petitsioonile, on alljärgnevalt antud ülevaade olulisemate otsuste kujunemisprotsessist. Juba 8. mail (st neli päeva enne seda, kui Liivimaa rüütelkonna delegatsioon esitas petitsiooni riiginõukogule) andis Axel Oxenstierna riiginõukogu koosolekul teada, et Liivimaa saadikud olid mõne päeva eest tema juures käinud. Riigikantsleri sõnul oli delegatsioon palunud kuninganna audientsi, et saada viimaselt kinnitust samadele privileegidele, mis kehtisid Rootsi riigiaadlile. Lisaks väljendas delegatsioon Liivimaa aadli soovi saada inkorporeeritud Rootsi riiki. Axel Oxenstierna üldine seisukoht nimetatud palvetele oli, et *oleks igal juhul kasulik, kui nad oleks meiega seotud*.²³¹ Siiski ei võetud riiginõukogu istungil ei võimaliku audientsi ega Liivimaa aadli teiste soovide osas vastu mingeid otsuseid.

17. mail kutsuti Liivimaa rüütelkonna saadikud riiginõukogu istungile, kus nad kordasid samu soove, mida Axel Oxenstierna oli 8. mail juba tutvustanud. Lisaks avaldasid rüütelkonna saadikud tänu Rootsi krooni rahalise panuse eest rüütelkonna kassasse.²³² Sisulise aruteluni Liivimaa aadlit puudutavates küsimustes jõuti juuni alguses. Riiginõukogu 6. juuni istungi protokollist ilmneb, et vahepeal oli otsustatud Liivimaa aadli vanu privileege mitte kinnitada. Järgnevalt võeti arutusele küsimus Liivimaa aadli inkorporeerimisest Rootsi riiki, millele riigikantsler esitas nii poolt- kui ka vastuargumente. Inkorporeerimise kasuks kõneles Oxenstierna sõnul esmalt see, et nõnda jätkataks Johan III algatatud ülemereprovintside inkorporeerimispoliitikat. Teiseks naturaliseerisid juba poolakad

---

²³¹ Svenska riksrådet's protokoll X. 1643-1644. 08.05.1643.

²³² Liivimaa rüütelkonna delegatsiooni poolt mainitud Rootsi riigi rahalist panustamist rüütelkonna kassasse ei ole osutunud võimalikuks dokumentaalselt tõestada. Siiski ei näe siinkirjutaja põhjust delegaatide sõnades kahtlemiseks, selgusetuks jääb vaid riigipoolse toetuse suurus: Svenska riksrådet's protokoll X. 1643-1644. 17.05.1643.

Liivimaa aadli eesmärgiga saada võimekaid riigiteenistujaid (*capaces munerum publicorum*). Kolmandaks pidi riik, mis soovis oma mõjuvõimu laiendada, teisi rahvaid naturaliseerima samal viisil, nagu seda oli kunagi teinud Rooma impeerium. Neljandaks olid liivimaalased *vapper rahvas*. Viimase põhjusena, mis Liivimaa aadli inkorporeerimise kasuks kõneles, tõi riigikantsler välja rikka ja tugeva maa tekkimise, mis suudaks Poolale vastu seista.

Vastuargumendina nimetas riigikantsler esmalt seda, et kui Liivimaa aadlist peaks saama riigiseisus, võiksid nad hakata riigipäeval Liivimaad puudutavates küsimustes valitsuse soovidele vastu töötama. Teiseks olid nad tugevad ja seega ohtlikud. Kolmandaks ei olnud Liivimaa aadlil Rootsis maavalduseid, seega ei tohtinuks neil olla hääleõigust Rootsit puudutavates küsimustes. Neljandaks ei pidanuks Liivimaa aadlile andma vaid hüvesid (*honores*), vaid neile pidanuks laienema ka kohustused (*onus*). Viimase punktina tõi Oxenstierna välja, et tõenäoliselt ei ole Liivimaa aadli maksukoormust ning sellega panust Rootsi riiki võimalik suurendada. Eelpool väljatoodust lähtudes tegi riigikantsler ettepaneku Liivimaa aadli inkorporeerimise küsimus kuni kuninganna täisealiseks saamiseni edasi lükata. Riiginõukogu kiitis ettepaneku heaks.²³³

8. juunil olid Liivimaa saadikud taaskord riiginõukogu istungile kutsutud ning järgnes põhjalik arutelu selle üle, kas lubada Liivimaal maanõunike kolleegiumi moodustamine ning mis pädevused sellel olla võiksid. Riiginõukogu istungi protokollist ilmneb, et huvitaval kombel ei olnud rüütelkonna eestkõneleja mitte Otto von Mengden, vaid hoopis rüütelkonna sekretär Paul Helmes. Riiginõukogu nimel võttis enamasti sõna Axel Oxenstierna. Eelpool nimetatud kahe mehe diskussioonist tuleb välja, et Liivimaa rüütelkonna sooviks oli eelkõige nõustava funktsiooniga maanõunike kolleegiumi moodustamine, mille pädevuses oleks aga kindralkuberner heakskiidul ka sisuliste otsuste langetamine. Osavõtuõigust Rootsi riigipäevast ei taotletud. Helmese sõnul oli Liivimaa aadel võrreldes linnakodanikega ebavõrdses seisus, kuna aadlil puudus esindusorgan, mis oleks võinud nende seisukohti

---

²³³ Svenska riksrådets protokoll X. 1643-1644. 06.06.1643.

riigivõimule edastada. Riigikantsler oli võimaliku Liivimaa rüütelkonna maanõunike kolleegiumi osas pigem skeptiline ning tõi näiteks Poolat ja Saksamaad, kus sellised aadli esindusorganid palju kahju olid tekitanud. Peamise murekohana tõi ta välja selle, et maanõunike kolleegium võib omandada liiga suure võimu ning hakata seega riigivõimu Liivimaa poliitika osas kontrollima.²³⁴

Uuesti tõstatus Liivimaa aadli olukorra küsimus riiginõukogus 14. juunil, mil Axel Oxenstierna tõdes, et Liivimaa rüütelkonna maanõunike kolleegiumi osas tuleb vastu võtta konkreetsed otsused. Maanõunike kolleegiumi loomise kasuks kõnelesid riigikantsleri sõnul mitmed asjaolud, neist olulisemadena võib siinkohal välja tuua suurema stabiilsuse ja organiseerituse Liivimaa valitsemises ning Liivimaa aadli kõrgeenenud lojaalsuse Rootsi kroonile. Lisaks võimaldanuks kindralkubernerist sõltuva maanõukogu loomine panna Liivimaa aadlit senisest efektiivsemalt täitma oma kohuseid riigi ees, mis läbi saanuks neid veelgi efektiivsemalt kasutada Rootsi riigipiiride kaitsmiseks Liivimaal. Ainukese vastuargumendina maanõunike kolleegiumi loomisele tõi riigikantsler välja, et Liivimaa aadel võiks Rootsi riigivõimu seeläbi kontrollima hakata (*de kunne kontrollera oss*). Eelpool öeldust lähtuvalt tegi Oxenstierna ettepaneku Liivimaa maanõunike kolleegiumi loomisele luba anda, millega ülejäänud riiginõukogu nõustus.²³⁵ Viimast korda tõstatus riiginõukogus küsimus Liivimaa maanõunike kolleegiumi loomisest 28. juunil, mil otsustati, et juhul kui ei leidu sobivaid Liivimaal maid omavaid rootslasi, võib kindralkuberner nende asemel kohalikke Liivimaa aadlikke ametisse nimetada.²³⁶

4.2.4 Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse vastus Liivimaa rüütelkonna petitsioonile

Olles 1643. aasta mai ja juuni jooksul Liivimaa rüütelkonna olulisemate nõudmiste osas seisukohad kujundanud, andis kuninganna Kristiina eestkostevalitsus 4. juulil välja 15-punktilise resolutsiooni, mille näol oli tegemist vastusega rüütelkonna 12. mail üle antud petitsioonile. Resolutsiooni esimeses punktis anti teada, et suuremad ja kaalukamad

---

²³⁴ Svenska riksrådets protokoll X. 1643-1644. 08.06.1643.

²³⁵ Svenska riksrådets protokoll X. 1643-1644. 14.06.1643.

²³⁶ Svenska riksrådets protokoll X. 1643-1644. 27.06.1643.

küsimused nagu Liivimaa aadli privileegide kinnitamine või võimalik naturaliseerimine pidid jääma tulevikku. Selle põhjuseks ei olnud ainult kuninganna Kristiina alaealisus, vaid ka tema hõivatus Saksamaal toimuva sõjategevusega. Et aga rüütelkonnal *mingit sorti riik ja valitsus (stat och regering) Liivimaal oleks, annab kuninglik majesteet kuni edasiste korraldusteni loa kuuest aadlikust koosneva maanõukogu loomiseks*. Loodava maanõunike kolleegiumi kuuest maanõunikust (kaks igast läänist) kolm pidid olema sakslased ning kolm rootslased. Maanõunike kolleegiumi esmaseks ülesandeks oli kindralkubernerile nõustamine Liivimaad puudutavates küsimustes. Teiseks pidi maanõunike kolleegium koos vastavate Rootsi riigiametnikega ühiselt hoolt kandma selle eest, et ratsateenistuskohustust täidetaks kogu maal võrdsetel alustel ning et iga-aastased aadlilipkonna munsterdamised toimuksid ilma tõrgeteta. Kolmandaks pidid maanõunikud kindralkubernerile ette kandma enda läänis aset leidnud olulisematest sündmustest ja kaebustest. Seda pidid maanõunikud tegema vähemalt korra aastas toimuvatel koosolekupäevadel (*Convent dagar*) Riias, kus võis kindralkubernerile eesistumisel lisaks eelpool väljatoodule arutada kõiki Liivimaad puudutavaid küsimusi. Samuti võis koosolekupäevadel kindralkubernerile heakskiidul langetada Liivimaad puudutavaid otsuseid. Olulisemate küsimustega pidi aga pöörduma eestkostevalitsuse poole.

Teises punktis korrati taaskord seda, et Liivimaa aadli privileegid saab kinnitada alles siis, kui kuninganna Kristiina ise valitsema hakkab. Seniks võis Liivimaa aadel nautida oma vanu vabadusi sellisel kujul, nagu Gustav II Adolf oli need 1629. aastal kinnitanud.

Kolmandas punktis anti teada, et Engelbrecht von Mengdeni Liivimaa maaõiguse kava oli eestkostevalitsuse kätte jõudnud ning et seda asutakse üle vaatama ja tsenseerima.

Neljandas punktis vastati rüütelkonna palvele muuta kehtivat läänikorraldust lastes orvuks jäänud alaealistel tütardele elada enda vanemate mõisas kuni meheleminekueni. Kuna läänistamine toimus kogu Rootsi riigis samadel alustel, ei saanud Liivimaa aadlile mingeid eritingimusi luua. Kuna aga sarnaseid kaebusi oli tulnud ka muudest Rootsi piirkondadest, lubati küsimust põhjalikult arutada.

Viiendas punktis öeldi, et mingit riiklikku korraldust selle kohta, kui palju maksab läänistatud mõisa pärimisõiguse laiendamine, ei olnud. Pigem oli kõiki sellekohaseid palveid vaadeldud individuaalselt ning otsused olid langetatud lähtuvalt isiku teenetest krooni ees.

Kuuendas punktis leiti, et rüütelkonna meeldetuletus Liivimaal paiknevate kaitseehitiste korrashoiust oli asjakohane ning et lähiajal otsustatakse, mis konkreetsetele ehitistele rohkem tähelepanu peaks pöörama.

Seitsmendas punktis tõrjuti rüütelkonna süüdistusi, justkui oleks eestkostevalitsus pidanud Liivimaa rüütelkonda 1638. aasta revisjoni ebaõnnestumise eest vastutavaks. Öeldi, et ei soovita süüdistada kedagi konkreetset, selle asemel ainult tõdeti, et kõnealune revisjon oli tõepoolest ebaõnnestunud. Kuna rüütelkond oli oma petitsioonis teinud ettepaneku aidata riigivõimu uue revisjoni ettevalmistamisel, siis tehti Liivimaa aadlile ülesandeks enda sellekohased ettepanekud kirjalikult formuleerida ja eestkostevalitsusele saata.

Kaheksandas punktis anti teada, et hoolimata kuninganna soovist Liivimaal statsiooni vähendada, ei olnud see valitseva raske majandusliku olukorra tõttu võimalik. Seda enam, et Liivimaa aadlilt ei nõutud midagi muud peale statsiooni maksmise ning ratsateenistuskohustuse täitmise. Kusjuures viimast ei täitnud nad samas ulatuses, mis oli kehtinud varasematel aegadel.²³⁷

Üheksandas punktis vastati Liivimaa rüütelkonna palvele olla statsiooni määrade arvutamisel paindlikumad ning võtta arvesse mõisast põgenenud talupoegadest tulenevaid kahjusid. Selle peale tuletati Liivimaa aadlile meelde, et maarevisjonide käigus kogutud andmed olid kogu maksustamise alus ning et seetõttu lähtutakse ka edaspidi samadest põhimõtetest. Samuti ei olnud mõeldav maarevisjone iga-aastaselt korraldada. Juba põgenenud talupoegade kättesaamisega Vene- ja Kuramaalt lubati edasi tegeleda, kuid eelkõige soovitati Liivimaa aadlil oma talupoegi sellisel kombel kohelda, et neil ei tekiks tahtmist põgeneda.

---

²³⁷ Siin on tõenäoliselt viidatud andmetele, mille Axel Oxenstierna oli saanud Engelbrecht von Mengdenilt ja mis puudutasid Liivimaa aadli ratsateenistuskohustust Poola ajal. Vt peatükk 3.2.

Kümnendas punktis anti teada, et Liivimaa aadlilipkonna ohvitseride valimise protseduuri sellisel kujul, nagu ta rüütelkonna sõnul juba tegelikkuses kehtis, ei olnud võimalik kinnitada. Keeldumise põhjusena toodi välja, et ei kuninganna ega eestkostevalitsus ei olnud kursis ohvitseride valimise protseduuri üksikasjadega. Seetõttu pidi ka tulevikus Liivimaa aadlilipkonna komplekteerimisel lähtuma põhimõttest, et kaitstud oleks nii krooni kui Liivimaa aadli huvid.

Üheteistkümnendas punktis öeldi, et Liivimaa aadlilipkonnale seatud kohustus Väina jõe kaldal patrullida oli tingitud soovist vähendada sõjaväele tehtavaid kulutusi Liivimaal. Kuna aga rüütelkond ei olnud selliste meetmetega rahul, lubati olukorrale mingi muu lahendus leida.

Kaheteistkümnendas punktis vastati Liivimaa rüütelkonna palvele keelustada kõik sõjaväevärbamised Liivimaal. Öeldi, et värbamisi viiakse edaspidi läbi mõõdukamalt, kuid et nende täielik peatamine ei olnud kehtiva sõjaseisukorra tõttu võimalik.

Kolmeteistkümnendas punktis anti teada, et eestkostevalitsus peab 1626. aasta resolutsiooni esmalt ise üle vaatama, enne kui seda saanuks Liivimaa aadlile kohaldada.

Neljateistkümnendas punktis anti mõista, et riigivõim ei soovi aadli ja linnakodanike tüliküsimustesse sekkuda. Sellel põhjusel ei määratud riiklikku komissari, kes kahe osapoole vahendajaks olla võinuks.

Viimases punktis lükati tagasi rüütelkonna palve Tartu ülikool mugavamasse asukohta kolida. Nimelt oli tegemist tähtsa küsimusega, mida ei saanud kiirustades lahendada.²³⁸

Liivimaa rüütelkonna delegatsiooni tegevust Stockholmis 1643. aasta suvel võib pidada edukaks – kuningannalt ja eestkostevalitsuselt saadi kinnitus ühele peamistest nõudmistest, milleks oli maanõunike kolleegiumi moodustamine. Tõsi, esialgu saadi kinnitus küll ajutiselt, kuid nagu hilisemast ajast teada, jäi maanõunike kolleegium püsima kauemaks kui Rootsi võim Liivimaal. Rüütelkonna seisukohast vaadatuna positiivseks tuleb lugeda ka

---

²³⁸ SRA, RR, vol 218. 04.07.1643.

asjaolu, et kõnealuse seisusliku organi loomiseks anti luba paljuski sellistel tingimustel, nagu rüütelkond oli välja pakkunud.

Ainukeseks suuremaks tagasilöögiks Liivimaa rüütelkonna püüdlustele oli eestkostevalitsuse otsus Liivimaa aadli vanu privileege taaskord mitte kinnitada ning ühtlasi edasi lükata otsuse langetamine Liivimaa aadli naturaliseerimise osas. Samas näitavad riiginõukogus toimunud arutelud, et viimase küsimuse osas ei oldud sugugi üheselt eitaval seisukohal, pigem jagunesid poolt- ja vastuargumendid üpris võrdselt. Mäletatavasti oli Engelbrecht von Mengden kirjutanud riigikantslerile Liivimaa aadli soovist Rootsi riigiga tihedamini seotud saada juba 1643. aasta jaanuaris, seega ei saanud sellesisuline sooviavaldus sama aasta suvel eestkostevalitsusele üllatusena tulla. On tähelepanuväärne, et riiginõukogus aset leidnud diskussioonis ei nimetatud vastuargumendina kordagi 1634. aasta valitsemisvormi, millega oldaks provintsiaadli naturaliseerimisega vastuollu mindud. Samuti ilmnes selgelt, et otsuste langetamisel olid olulisel kohal prognoosid majanduslike ja sõjaliste tagajärgede osas. Seega võib järeldada, et eestkostevalitsus lähtus antud küsimuses otsuse langetamisel ratsionaalsetest kaalutlustest ja hetkeolukorrast ning mitte eelnevalt paika pandud üldistest põhimõtetest.

Küsimusele miks Liivimaa aadli naturaliseerimist puudutavad palved tagasi lükati, leidub mitmeid vastuseid. Nils Ahnlundi sõnul sai Liivimaa aadli püüdlustele saatuslikuks liiga suured erinevused Rootsi ja Liivimaa maksu- ja õiguskorralduses.²³⁹ Jerker Rosen on välja toonud, et Liivimaa aadli naturaliseerimine oleks ühtlasi tähendanud Liivimaa liitmist Rootsi emamaaga, st igasuguste erisuste kaotamist kahe piirkonna vahel. See oleks aga läinud vastuollu Rootsi kõrgaadli huvidega, kes nautisid oma ulatuslikel Liivimaa maavaldustel kergemat maksukoormust kui Rootsis või Soomes.²⁴⁰ Samas on ebatõenäoline, et Liivimaa aadelgi sellisest ühtlustamisprotsessist huvitatud oleks olnud. Nagu nägime, andis Paul Helmes riiginõukogus selgelt mõista, et Liivimaa aadlil ei olnud ambitsiooni osaleda Rootsi

---

²³⁹ **Nils Ahnlund.** Die Ostseeprovinzen und der Reichstag Schwedens. – Conventus primus historicorum balticorum: acta et relata. Riga 1938. S. 424.

²⁴⁰ **J. Rosen.** Statsledning och provinspolitik. S. 245-246.

riigipäeva töös. Pigem võib eeldada, et püüdluseks oli Rootsi emamaast eraldiseisev eriõigustega Liivimaa provints, kus aadlile oleksid kehtinud Rootsi riigiaadli privileegid, kuid mitte Rootsi õigus- või maksukorraldus.

Tulles rüütelkonna petitsiooni ja kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse vastuse ülejäänud punktide juurde, näeme näiteks, et hoolimata 1638. aasta maarevisjoni kehvadest tulemustest, oli eestkostevalitsus jätkuvalt nõus Liivimaa aadliga maade revideerimise osas koostööd tegema. Samuti anti mitmele rüütelkonna palvele küll esialgu eitav vastus, kuid tõstatatud küsimustega lubati põhjalikumalt edasi tegeleda. Ainukesed petitsiooni punktid, millele ühemõtteliselt eitav vastus anti, olid statsiooni puudutavad. Eraldi võib välja tuua veel ühe aspekti, mis näitab riigivõimude muutunud suhtumist Liivimaa aadlisse – erinevalt 1634. või 1642. aastast ei kutsutud Liivimaa aadli saadikuid riiginõukokku ainult selleks, et neile juba langetatud otsused teatavaks teha. Nimelt leidis 1643. aasta 8. juunil riiginõukogus aset põhjalik debatt Liivimaa rüütelkonna delegaatide ja riiginõukogu liikmete vahel. Lisaks sellele kohtusid delegaadid eraviisiliselt Axel Oxenstiernaga ning võimalik, et ka teiste kõrgemate Rootsi riigiametnikega. Seega võib öelda, et 1643. aasta 4. juuli resolutsioon oli paljuski kahe osapoole omavaheliste läbirääkimiste ning mitte ainult riigivõimu ühepoolsete otsuste tulemus.

4.2.5 25. oktoobril 1643 toimunud Liivimaa maapäev ja maanõunike kolleegiumi moodustamine

1643. aasta oktoobris saatis Liivimaa uus kindralkuberner Herman Wrangel Stockholmi samal kuul Võnnus toimunud Liivimaa maapäeva retsessi koopia.²⁴¹ Sellest ilmneb, et 25. oktoobril toimus Võnnus lisaks maapäevale ka Liivimaa aadlilipkonna munsterdamine. Maapäeva avakõnes tänas kindralkuberner rüütelkonda *erilise pühendumise* eest, mis oli avaldunud *täielikus valmisolekus munsterdamiseks*. Seejärel sai vastutervituseks sõna

---

²⁴¹ SRA, Liv II, vol 70. Herman Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Oktoober 1643.

ülemlleitnant²⁴² Otto von Mengden. Pärast vastastikuste viisakuste vahetamist asuti esimese sisulise punkti juurde, milleks oli maamarssali valimine. Retsessist ilmneb, et Wrangelile esitati kolm kandidaati (üks igast piirkonnast), kellest ühe pidi ta välja valima ja maamarssali ametisse nimetama. Valituks osutus Tartu õuekohtu viitsepresident ja Rootsi sõjanõukogu liige Engelbrecht von Mengden. Seejärel asuti valima maanõunikke, kusjuures kandidaadina ei tohtinud üles seada mõisavalitsejaid, rentnikke ega isa ja poega üheaegselt. Hääletuse tulemusel said rootslastest maanõunike kolleegiumi liikmeteks Axel Oxenstierna (Võnnu), Gabriel Bengtsson Oxenstierna (Tartu) ja Jakob De la Gardie (Pärnu). Kuna ükski nimetatutest maanõunike kolleegiumi tööst osa võtta ei saanud, määrati nende asendajateks Svante Baner, Gotthard Wilhelm Budberg ja Magnus von der Pahlen. Svante Baneri puhul rõhutati, et niipea kui ta pikemaks ajaks Liivimaalt lahkub, peab ta enda ameti kellelegi alaliselt Liivimaal viibivale isikule üle andma. Liivimaalastest (*loco Livoni*) valiti maanõunike kolleegiumisse Otto von Mengden (Võnnu), Fabian Plater (Tartu) ja Friedrich Wilhelm Patkul (Pärnu).

Pärast maanõunike valimist võttis sõna Magnus von der Pahlen, kes väljendas rahulolematust hetkel aadlilipkonna ohvitseride määramisel kehtiva korra osas. Nimelt oli von Pahleni sõnul rüütelkonnal varasematel aegadel olnud õigus ise aadlilipkonna ohvitseri valida, viimasel ajal määras neid aga üha rohkem ja rohkem ametisse riik. Maapäev otsustas, et juba ametisolevad ohvitserid jäävad ka edaspidi samadele positsioonidele, kuid et tulevikus peaks rüütelkonnal olema õigus vabad ohvitserikohad endale sobilike meestega täita. Aadlilipkonna kompaniiülemana nimetatakse ülemlleitnant Otto von Mengdenit (Võnnu) ning rittmeistrid Fabian Platerit (Tartu) ja Ernst von Mengdenit (Pärnu).

---

²⁴² Varasemalt on nii Otto von Mengden ise kui ka teised tema poole pöördudes kasutanud rittmeistri auastet, ülemlleitnandi (*obrister Leutnant*) auaste esineb esmakordselt 25. oktoobri maapäeva retsessis. Mäletatavasti oli Otto von Mengden juba 1635. aastal palunud Bengt Oxenstiernat end ülemlleitnandiks ülendada, kuid palvele anti Stockholmist eitav vastus. Kuna 1644. aasta Liivimaa kubermanguvalitsuse arveraamatutes on Otto von Mengdenit jätkuvalt rittmeistriks nimetatud, jääb tema positsioon Liivimaa rüütelkonna aadlilipkonnas mõnevõrra lahtiseks.

Maapäeva retsessi lõpuosast ilmneb, et äsja moodustatud maanõunike kolleegium asus koheselt tegevusse. Nimelt moodustab retsessi teise poole 28. oktoobril kogunenud maanõunike kolleegiumi ettepanekud kindralkubernerile. Viimaselt sooviti Liivimaa kihelkondades patentide avaldamist, mis kohustanuks kõiki Liivimaa maaomanikke tasuma enda osalust rüütelkonna kassasse. Lisaks tehti kindralkubernerile ettepanek 8. detsembril Riias kokku saada, et koos üle vaadata rüütelkonna kassa rahaline seis ning *paika panna mingit sorti kassakorraldus*. Eraldi rõhutati veel seda, et maanõunikud soovisid koos kindralkuberneriga üle vaadata Gustav II Adolphi 1617. aastal antud privileegid.²⁴³ Seejärel anti teada, et maanõunikud soovisid enda läänis tekkinud avalikke ja eratüliasju (*publica und privata gravamina*) uurida ning kaotada nõudmine, et neist peab teatud tähtajaks Riiga teada andma. Lisaks sooviti kindralkuberneriga arutada maarevisjoni, tüli Riia linnaga ning Venemaale pagenud talupoegi puudutavaid küsimusi. Viimases punktis anti enda nõusolek maksta ühekordset maksu Riia kindlustustööde läbiviimiseks. Samas rõhutati, et tegemist oli rüütelkonna vabatahtliku ja ühekordse žestiga ning et selle põhjal ei tohtinud eeldada, et samalaadseid makseid ka tulevikus tehakse. Vastutasuks sooviti, et Liivimaa aadlikel olnuks hädaohu korral alati võimalik oma naised ja lapsed kindlustesse varjule saata. Nimetatud ettepanekute üleandmine ja tutvustamine jäi värskest valitud maamarssali ülesandeks.²⁴⁴

25. oktoobril Võnnus peetud maapäeval tuli taaskord hästi ilmsiks riigivõimu peamine nõudmine Liivimaa aadlile – ratsateenistuskohustuse korrektne täitmine ning aadlilipkonna kompaniide piisav komplekteeritus. Selle väite kasuks räägivad tõsiasiad, et aadlilipkonna munsterdamine oli määratud toimuma maapäevaga samal ajal ning et maapäeva avakõnes tõi kindralkuberner välja vaid munsterdamisega seonduvat. Teise olulise punktina peab välja tooma, et konkreetse maapäeva puhul ei saa rääkida maamarssali valimisest aadli poolt, kuna maamarssal nimetati kolme sobiva kandidaadi seast kindralkuberner poolt ametisse. Samas ei olnud selleks ajaks teadaolevalt välja kujunenud maamarssali ametit täpsemalt

---

²⁴³ Silmas on peetud tõenäoliselt samu Rootsi riigiaadli privileege, millele Liivimaa rüütelkond 1643. aasta petitsioonis apelleeris.

²⁴⁴ SRA, Liv II, vol 70. Herman Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Oktoober 1643.

reguleerivaid eeskirju, mistõttu jääb lahtiseks, missugused olid tema täpsemad ülesanded ja õigused. Võib eeldada, et sarnaselt hilisema ajaga oli ka 1643. aastal maamarssaliks valitud Engelbrecht von Mengdeni peamine ülesanne rüütelkonna esindamine suhtluses riigivõimudega.²⁴⁵ Sellelt pinnalt on ka arusaadav, miks Herman Wrangeli valik Engelbrecht von Mengdenile langes – oli ju viimane kõrge positsiooniga riigiametnik, kes oli enda riigiteenistuses veedetud aastate jooksul välja teeninud Rootsi riigivõimude usalduse ning tõestanud ennast arvestatava koostööpartnerina.²⁴⁶ Liivimaa aadli seisukohast loogilisem valik ehk Otto von Mengden oli riigivõimu jaoks ilmselt liigselt ambitsioonikas ning liiga ühekülgsest Liivimaa aadli huvisid esindav.

Maanõunike valimisel sai ilmseks et nõue, mille kohaselt pooled maanõunike kolleegiumi liikmetest pidid olema rootslased, oli pigem sümboolset laadi. Kaks rootslastest maaomanikele reserveeritud kohta anti koheselt kohalikule aadlile ning ainukesele allesjäänud rootslasele tehti üheselt selgeks, et pikemaks ajaks Liivimaalt lahkumisega kaasnes koha kaotus maanõunike kolleegiumis. Siiski ei saanud rüütelkond ise asendajaid määrata vaid see õigus oli mäletatavasti antud kindralkubernerile.

Kui maapäeval oli rüütelkonna ja aadli õigustest päevakorral vaid aadlilipkonna ohvitseride valimise küsimus, siis 28. oktoobril toimunud maanõunike kolleegiumi istungi tulemusel kirja pandud ettepanekutest tuli välja veel mitmeid nõudmisi. Neist olulisim oli kahtlemata soov anda maanõunikele õigus enda läänis esinevaid kaebusi uurida ja kaotada nõue neist kindralkubernerile ette kanda, mis tähendanuks sisuliselt maanõunikele õigusemõistmiseks vajalike pädevuste andmist. See omakorda kätkes endas kaudset soovi siduda maanõunike kolleegium Liivimaa kohtukorraldusega. Lisaks näeme, et avaldati soovi veel sama aasta lõpus korraldada maanõunike kolleegiumi ja kindralkubeneri koosolekupäevad, mille iga-

---

²⁴⁵ Maamarssali ametikohustused reguleeriti esmakordselt 1647. aasta maapäevakorraldusega. Selle kohaselt oli maamarssali peamiseks ülesandeks rüütelkonna ja Liivimaa esindamine suhtluses Rootsi monarhi ja kõrgemate riigiametnikega. Lisaks sellele pidi maamarssal jälgima, et maapäeva otsused ellu viidaks: **G. v. Krusenstjern**. Die Landmarschälle und Landräte. S. 26.

²⁴⁶ Selle ehedaimaks näiteks võib pidada Axel Oxenstierna palvet Engelbrecht von Mengdenile, et viimane koostaks Liivimaa maaõiguse kava.

aastane toimumine oli ette nähtud eestkostevalitsuse 4. juuli resolutsioonis. Vaadates teemasid, millest sooviti kindralkubeneri eesistumisel arutada, siis näeme, et nendest suur osa olid sellised, millele oldi sama aasta suvel eestkostevalitsuselt eitav või edasilükkav vastus saadud. Seega sooviti valitsuse tasandil lahendamata jäänud küsimustele kohalikul tasandil vastuseid saada. Siiski ei saanud 1643. aasta detsembri algusesse planeeritud koosolekupäevad kindralkubeneri tervise halvenemise ning surma tõttu 11. detsembril toimuma.

4.3 Liivimaa aadli käsitlemine Liivimaa kindralkubeneri ja kuninganna Kristiina eestkostevalituse suhtluses aastatel 1642 – 1643

Liivimaa aadel kajastus aastatel 1642-1643 kindralkubeneri ja eestkostevalitsuse suhtluses eelkõige läbi küsimuste, mis olid seotud kas ratsateenistuskohustuse täitmisega või Liivimaa rüütelkonna nõudmistega Rootsi keskviimule samal perioodil. Viimatinimetatud teemal pöördus Bengt Oxenstierna eestkostevalitsuse poole 25. mail 1642. Kõnealuses kirjas andis kindralkubener teada, et tema juures olid käinud Liivimaa rüütelkonna esindajad, kes teavitasid kindralkubeneri enda soovist Stockholmi sõita ning seal eestkostevalitsusele rüütelkonna nõudmisi sisaldav kiri üle anda. Ühtlasi olid rüütelkonna esindajad palunud kindralkubeneri enda eest Stockholmi kosta, mida viimane oli ka nõus tegema. Nimelt kirjutas Bengt Oxenstierna, et ta *ei kahtle, et kuninglik majesteet on teadlik, et see maa on – Jumal tänatud – nüüdsest rahuseisundis ja iga-aastaselt kosunud. Kohalik rüütelkond on aga nagu alati truu ja kuulekas*. Sellel põhjusel tegi ta ettepaneku, et Liivimaa rüütelkonnale

antaks formeeritud seisund.²⁴⁷ Lisaks palus kindralkuberner heakskiitu 1637. aastal asutatud rüütelkonna kassale.²⁴⁸

Mäletatavasti lükkas kuninganna Kristiina eestkostevalitsus 1642. aastal suuremad ja põhimõttelisemad küsimused Liivimaa aadli osas tulevikku, küll aga anti sama aasta 12. oktoobri resolutsiooniga heakskiit rüütelkonna kassale. Kaks päeva enne nimetatud resolutsiooni väljaandmist andis eestkostevalitsus Bengt Oxenstiernale korralduse, mille kohaselt pidi aadlilipkond senise kahe asemel kolmest kompaniist koosnema. Korralduse kohaselt pidi Otto von Mengdeni Võnnu ja Pärnu ühendkompanii kaheks eri üksuseks jaotama. Otto von Mengdenile jäeti Võnnu piirkonna kompanii ning värselt moodustatud Pärnu piirkonna kompanii ülemaks määrati Otto von Mengdeni vend Ernst von Mengden. Juhul, kui kompaniisid ei suudetud pelgalt ratsateenistuskohustuse abil komplekteerida, võis puuduolevad mehed värbamise abil hankida. Lisaks nähti ette, et alates 1639. aastast Liivimaal viibivad kaks Soome ratsakompaniid tuleb tagasi Soome saata ning et Liivimaa aadlilipkond peaks neilt üle võtma kõik kohustused ja ülesanded.²⁴⁹ Bengt Oxenstierna vastas eestkostevalitsuse kirjale 19. novembril ning andis teada, et aadlilipkonna ümberkorraldamisega hakatakse pihta pärast jõulupühi. Samas kirjutas ta, et ta *märkab täielikult, et kahetsusväärse kombel peab aadlilipkonnale andma samad ülesanded, mis varem olid olnud soomlastel*. Kõige koormavamaks oli kindralkubeneri hinnangul Väina jõe kaldal patrullimine. Kirja lõpus edastas Oxenstierna Otto von Mengdeni soovi, et viimasele antaks tema *pika ja truu teenistuse* eest ülemleitnandi auaste ning sellega koos Liivi- ja Ingerimaa maaüksuste (*Landtcompagnier*) juhtimine. Kindralkuberner lisas omalt poolt, et

---

²⁴⁷ Kõnealune lõik Bengt Oxenstierna kirjast on raskesti tõlgitav – *Nach dem sie nun dieser obrigen zweien Püncten wegen bei E:K:M in durchezliche ihrer Principalen abermahlige demüthigste Ansuchung zu thun entschlossen/.../ habe ich dieselbe ihnen desto lieber mittheilen wollen /.../ selbige Ritterschaft einigen formirten Staat zufassen, auch ihren Landkasten, /.../ in mehr und mehr zu befördern allernädigst gerufen werden* – võib eeldada, et *formirten Staat*’i all on kindralkuberner silmas pidanud *Landesstaat*’i, kuid samas võib sellel ka üldisem tähendus olla.

²⁴⁸ SRA, Liv II, vol 69. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 25.05.1642.

²⁴⁹ SRA, RR, vol 214. 10.10.1642.

Otto von Mengden oli üks eesrindlikumaid mehi Liivimaal.²⁵⁰ Eestkostevalitsuse vastust Bengt Oxenstierna 19. novembri kirjale ei ole õnnestunud leida.

1643. aasta 24. jaanuaril pöördus Bengt Oxenstierna uuesti Liivimaa aadlit puudutavates küsimustes eestkostevalitsuse poole. Sedakorda oli teemaks jaanuari alguses toimunud Liivimaa maapäev ning seal langetatud otsused. Kindralkuberner andis teada, et Liivimaa rüütelkond ei olnud oma olukorraga rahul ning oli koostanud petitsiooni, mille pidid eestkostevalitsusele üle andma maapäeval valitud delegaadid. Ühtlasi oli kindralkubeneri sarnaselt 1642. aastale palutud rüütelkonna eest Stockholmi kosta, mida ta ka tegi. Nimelt kirjutas Bengt Oxenstierna, et soovib *kuninglikku majesteeti siinkohal paluda, et ta siinse rüütelkonna varasematel aegadel ilmsiks tulnud heade kalduvuste eest sellisesse seisundisse seaks, nagu nad alandlikult paluvad*. Selliselt talitades saanuks Rootsi kroon hulgaliselt truid alamaid juurde ning lisaks sellele oleks see andnud *naabritele selge märguande, et kuninglik majesteet sarnaselt enda suursuguse isa eeskujule ka siin maal aadliseisust soosib*.²⁵¹

Siiski ei saanud kindralkuberner kunagi teada, kas tema eestkostmisel ka mingit mõju oli. 10. juunil 1643 andis Engelbrecht von Mengden kirjas Axel Oxenstiernale teada, et Bengt Oxenstierna oli eelmisel päeval pärast rasket haigust surnud.²⁵² Järgmiseks Liivimaa kindralkuberneriks määrati Liivimaalt pärit ning Rootsi riigiteenistuses eelkõige sõjaväelasena aga ka diplomaadina hiilgavat karjääri teinud Herman Wrangel. Sarnaselt Bengt Oxenstierna 1634. aasta ametiinstruktsioonile ei olnud ka Herman Wrangeli ametijuhises kuigi palju juttu Liivimaa aadlist. Kõnealuse dokumendi 31-st punktist kolm puudutasid kohalikke seisuseid. Tavapäraselt pandi kindralkubernerile südamele, et ta pidi hoolt kandma selle eest, et ratsateenistuskohustust täidetaks korralikult ning võrdsetel alustel. Lisaks pidi kindralkuberner otsuste langetamisel kuulama ära linnakodanike ja aadli seisukohad, laskmata end seejuures nendevahelistesse tüliküsimustesse tõmmata.

---

²⁵⁰ SRA, Liv II, vol 69. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 19.11.1642.

²⁵¹ SRA, Liv II, vol 69. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 24.01.1643.

²⁵² SRA, OS, vol E659. Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale. 10.06.1643.

Uuenduslik on instruksiooni 19. punkt, mis tegi kindralkubernerile ülesandeks postikorraldust koostöös rüütelkonnaga organiseerida.²⁵³

14. septembril 1643 andis Herman Wrangel eestkostevalitsusele teada, et oli 1. septembril Liivimaale jõudnud ning asunud koheselt provintsi kaitseehitisi inspekteerima. Lisaks oli ta kutsunud rüütelkonna 15. oktoobriks Võnnusse²⁵⁴, et läbi viia aadlilipkonna munsterdamine.²⁵⁵ 21. septembril kirjutas kindralkuberner, et oli saanud ärevakstegevaid teateid Preisimaalt seoses Poola sõjaväeüksuste liikumisega. Seetõttu pidas ta hädavajalikuks tagasi kutsuda Soome ratsakompaniid, kes olid pärast seda, kui Liivimaa aadlilipkond nende ülesanded üle võttis, provintsist lahkunud. Eriti kehvaks oli aga Liivimaa kaitsevõimekus muutunud pärast seda, kui aadlilipkond oli eelpool nimetatud kohustusest vabastuse saanud.²⁵⁶ Eestkostevalitsus võttis kindralkuberneri seisukoha teatavaks, kuid pidas targemaks Soome ratsaväeüksuste Liivimaale tagasiviimisega oodata.²⁵⁷

Herman Wrangel ei kavatsenud sellise otsusega nõustuda ning nõudis oktoobris uuesti Soome ratsaväeüksuste saatmist Liivimaale, kuna hetkel provintsis viibinud vägedega ei olnud tema hinnangul võimalik vaenlase rünnakut tagasi lüüa. Lisaks andis kindralkuberner teada, et oli otsustanud rüütelkonnalt ühekordse maksuna nõuda 600 riigitaalrit, mida oleks saanud Riia kindlustustööde tarbeks kasutada.²⁵⁸ Siiski näib, et Herman Wrangel ei olnud huvitatud ainult Liivimaa aadli rahalisest või sõjalisest panusest, vaid oli valmis ka sõbralikeks žestideks. Nimelt leidub Liivimaa kubermanguvalitsuse 1643. aasta arveraamatus nimetu meistri kviitung 11. oktoobrist, mille kohaselt viimane oli kindralkuberneriga käsul valmistanud Liivimaa rüütelkonnale standardi. Materjalide

---

²⁵³ SRA, RR, vol 218. 22.08.1643.

²⁵⁴ Seda, et Võnnus peaks munsterdamisega samaaegselt ka maapäev toimuma, kirjas mainitud ei ole.

²⁵⁵ SRA, Liv II, vol 70. Herman Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 14.09.1643.

²⁵⁶ SRA, Liv II, vol 70. Herman Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 21.09.1643.

²⁵⁷ SRA, RR, vol 219. 02.10.1643.

²⁵⁸ SRA, Liv II, vol 70. Herman Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. Oktoober 1643.

kogumaksumuseks kujunes 76 riigitaalrit.²⁵⁹ Võib eeldada, et standard anti rüütelkonnale üle 25. oktoobril Võnnus toimunud maapäeval.

Eelviimases kirjas, mille Herman Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele saatis, mainis kindralkuberner põgusalt 25. oktoobril toimunud sündmusi. Põhifookus oli taaskord aadlilipkonna munsterdamisel. Nimelt leidis kindralkuberner, et aadlilipkond oli võrdlemisi heas konditsioonis, ainuke puudus oli hobuste vähesus. Lisaks andis ta teada, et oli aadlilipkonna rittmeistritega vestelnud ning neile südamele pannud, et nad enda kompaniid heade meestega täidaks ja oleksid valmis vajadusel vaenlasele vastu astuma. Samal ajal toimunud maapäeva kohta ütles Wrangel vaid seda, et kirjale on lisatud maapäeva retsess ning eestkostevalitsus võib ise lugeda, mis seal kirjas.²⁶⁰

Bengt Oxenstierna ja kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse 1642. ja 1643. aasta korrespondentsist ilmneb selgelt kindralkubeneri poolehoid Liivimaa aadlile nende püüdlustes saavutada suurem sõna- ja kaasarääkimisõigus provintsi valitsemises. On kahtlemata kõnekas, et kindralkuberner oli kahel korral nõus Liivimaa rüütelkonna eest Stockholmi kostma ning kinnitama kohaliku aadli häid kavatsusi ja senist truud teenistust Rootsi kroonile. Ise küsimus on see, kui palju mõjutas Bengt Oxenstierna positiivne suhtumine Liivimaa aadlisse Stockholmis langetatud otsuseid? Nagu nägime, siis 1643. aasta suvel riiginõukogus toimunud aruteludel seda eraldi välja ei toodud. Samuti jääb lahtiseks see, missuguseks oleks võinud kujuneda koostöö Bengt Oxenstierna ja maanõunike kolleegiumi vahel.

Sarnaselt varasematele aastatele oli ka 1642. ja 1643. aastal riigivõimu peamine huvi seoses Liivimaa aadliga viimaste võimalikult efektiivne rakendamine Rootsi piirialade kaitseks. Kui 1635. ja 1639. aasta sündmuste tagajärjel kasvas märgatavalt Liivimaa aadlilipkonna suurus ja rahastamine, siis 1642. aastal toetuti Liivimaa lõunapiiri aktiivsel kaitsmisel (ehk Väina jõe kaldal patrullimisel) täielikult Liivimaa aadlilipkonnale. Herman Wrangeli kirjadest

---

²⁵⁹ EAA.278.1.XXII-65.

²⁶⁰ SRA, Liv II, vol 70. Herman Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. 10.11.1643.

eestkostevalitsusele ilmnes küll, et mingil hetkel aadlilipkond sellest ülesandest vabastati, kuid ometi kõneleb ka see põgus episood olulisest tõsiasjast – aadlilipkonnale usaldati ülesandeid, mis tavapäraselt regulaararmee üksuste pädevusse kuulusid. Ratsateenistuskohustuse prioriteetsust võrreldes kõikide teiste Liivimaa aadlit puudutavate küsimustega näitab ka see, mil moel 25. oktoobri maapäev kajastus kindralkuberneri ettekannetes eestkostevalitsusele.

Kokkuvõte

Alates Vene-Liivi sõja puhkemisest mõjutasid Liivimaa aadli ajalugu olulisel määral erinevad riigid, kelle osa Liivimaa parasjagu oli, ja nende riikide poolt rakendatud põhimõtted Liivimaa valitsemisel. Kui Poola võimuperioodil saavutas kohalik aadel esialgu ulatuslikud privileegid, mida küll hiljem olulisel määral kärbiti, siis Rootsi võimu all ei saanud Liivimaa aadel esialgu arvestada mingite erioigustega. Seda põhjusel, et Liivimaa oli vallutatud piirkond ning jõuvahekorrad Rootsi riigi ja kohalike seisuste vahel ei olnud alistumislepingutega fikseeritud. See andis seisuste ja riigi suhtluses viimasele selge jõupositsiooni, mida ka aktiivselt kasutati. Kui suuremate linnade osas pidi riigivõim aja jooksul teatud järeleandmisi tegema, siis aadli osas seda öelda ei saa. Lisaks takistas Liivimaa aadli püüdlusi suurema mõjuvõimu poole Rootsi võimuperioodi alguses asjaolu, et kuni 1632. aastani oli Rootsi riigi provintsipoliitika keskendunud provintside ja emamaa lähendamisele. Seda üritati saavutada provintsidest läbiviidud reformidega, mis tähendasid kohaliku aadli jaoks üha kahanevaid võimalusi Liivimaa valitsemises kaasarákimiseks, omandi- ja pärimisõiguse revideerimist ja mitmetel juhtudel kitsendamist ning uusi riiklikke makse.

Kursimuutus Rootsi riigi provintsipoliitikas sai alguse Gustav II Adolphi surmaga 1632. aastal ning fikseeriti 1634. aasta valitsemisvormiga, mille vastuvõtmisega loobuti emamaa ja provintside ühtsustamispüüdlustest. See tõi kaasa asjaolu, et teatud eripärad provintside ühiskonnakorraldustes ei olnud keskvoimule enam nii häirivad kui varasemal perioodil. Samas Liivimaa näitel ei loobunud nendest reformidest, mis olid juba eelnevalt ellu viidud. Neist olulisemana võib nimetada muudatusi Liivimaa kohtukorralduses 1630. aastate alguses, mis jäid laias laastus kehtima kogu töös vaadeldud perioodi vältel. Suunamuutust Rootsi riigi valitsemises kehastas Liivimaal 1634. aastal kindralkuberneriks määratud Bengt Bengtsson Oxenstierna, kelle üheksat ametiaastat ilmestasid pigem olemasolevate institutsioonide ja halduskorralduse kindlustamine kui radikaalsed ümberkorraldused. Samas

peab tõdema, et Bengt Oxenstierna kindralkuberneriks olemise aeg on Liivimaa ajaloos väheuuritud periood. Olgugi, et käesolev töö heidab nimetatud ajavahemikule riigivõimu ja aadli suhteid käsitledes mõningast valgust, vajaks siiski edasist uurimist küsimus, kuidas mõjutasid muutused Rootsi riigi valitsemises Liivimaa valitsemist.

Võib eeldada, et eelpool kirjeldatud muudatused andsid Liivimaa aadlile tõuke asuda aktiivsemalt enda vanade privileegide kaitsele. Nägime, et juba 1634. aasta suvel anti kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele üle mahukas palvekiri, mille üheteistkümnes punktis esitati nii muudatusettepanekuid provintsi haldus- kuid eelkõige kohtukorraldusele, kaebusi riigivõimu esindajate ja Riia linna peale ning kurdeti enda kehva õigusliku ja majandusliku olukorra üle. Jätkuvalt apelleeriti hertsog Karli sajandi alguses antud lubadustele, mis rüütelkonna hinnangul kätkesid endas kas õigust liituda Harju-Viru rüütelkonnaga või Harju-Viru õiguse laiendamist Liivimaale. Kogu petitsioonist kajastab läbi teatud pettumine Rootsi riigi Liivimaa poliitika osas, mis ei olnud vastanud Liivimaa aadli ootustele.

Eestkostevalitsuse vastusest ilmnes üsna selgelt, et suurem osa nõudmistest olid olnud liiga kaugeleulatuvad – eitav vastus anti kõikidele palvetele, mis keskendusid Liivimaa haldus- ja kohtukorraldusele või puudutasid varasemate valitsejate antud lubadusi Liivimaa aadli privileegide osas. Olgugi, et Liivimaa aadli majanduslikele nõudmistele tuldi näiliselt vastu, ei fikseeritud siiski üheselt kõiki aadlilt nõutavaid makse, mis jättis riigivõimule ka tulevikus võrdlemisi vabad käed nimetatud valdkonnas tegutsemiseks. Seega võib öelda, et Gustav II Adolphi surmast tingitud muutused Rootsi riigi valitsemises ei avaldunud suhtluses Liivimaa aadliga 1634. aastal kuigi tugevalt. 1634. aasta sündmuste juures saab Liivimaa aadli jaoks ainukeseks suuremaks saavutuseks lugeda eestkostevalitsuse luba valida rüütelkonnale peamees ja maasekretär. Sellega andis riik sisulise heakskiidu asjaolule, et Liivimaal tegutses erinevate piirkondade aadlit esindav aadlikorporatsioon ehk rüütelkond.

Liivimaa rüütelkonna tegevuse kohta aastatel 1634-1641 ei ole kuigi palju teada. Kindlalt saab väita, et aadlikogunemised toimusid 1634. ja 1637. aastal, kuid esimesed tõendid

rüütelkonna ametimeestest ja seega teatud struktuurist pärinevad alles 1643. aastast. Allikate vähesuse tõttu on selgusetuks jäänud, mis põhjustas rüütelkonna passiivsuse enda huvide kaitsel aastatel 1635-1641, kui Stockholmi ei lähetatud ühtegi delegatsiooni. Eelpool nimetatud aadlikogunemised, millest hilisemat ka maapäevaks nimetada võiks, annavad siiski tunnistust, et koostöö Liivimaa eri piirkondade aadli vahel toimus ka nimetatud perioodil. Asjaolu, et rüütelkonna kassa asutamise otsuse võtsid rüütelkond ja provintsi kõrgeimad riigivõimu esindajad vastu ühiselt, annab tunnistust koostööst kahe nimetatud osapoole vahel.

Mõningaid lünki Liivimaa rüütelkonna kujunemisloos on aidanud täita Liivimaa kindralkubeneri ja kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse omavahelise suhtluse uurimine. Alates 1636. aastast pöörati eestkostevalitsuse ja Bengt Oxenstierna Liivimaa aadlit puudutavas suhtluses enim tähelepanu aadlilipkonnale. Viimase suurenenud tähtsust kinnitavad ka aadlilipkonna rittmeistrite Otto von Mengdeni ja Fabian Plateri samal aastal hüppeliselt kasvanud palgad. Näeme, et kindralkuberner väljendas aadlilipkonda puudutavates küsimustes aadli osas positiivseid seisukohti. Eestkostevalitsuse Liivimaa aadlilipkonnaga seonduvaid seisukohti avavad 1638. aasta riiginõukogu protokollid, mille põhjal võib väita, et eestkostevalitsusel olid Liivimaa aadli ratsateenistuskohustuse osas oluliselt suuremad ootused ja nõudmised kui Rootsi ja Soome omale.

Hüppelise muutuse Liivimaa aadlilipkonna olulisuses tõi 1639. aasta suvi, kui Liivimaa langes lõunapiiril ootamatu rünnaku alla. Nagu ilmnes Bengt Oxenstierna ettekannetest eestkostevalitsusele, oli Liivimaa aadlilipkond sellel hetkel ainuke provintsis viibiv ratsaväeüksus, mida ka koheselt vastase tegevuse takistamiseks kasutati. Pärast otsese ohu möödumist ei antud aga aadlilipkonnale korraldust laiali minna, vaid neil kästi jääda Väina jõe kaldale patrullima nii kauaks, kuni Liivimaale saabuvad ratsaväeüksused Soomest. Nagu ilmnes kubermanguvalitsuse 1639. aasta arveraamatutest, varustati Otto von Mengdeni aadlilipkonna kompaniid riiklikest vahenditest. Uuesti kästi aadlilipkonnal Väina jõe kaitsele asuda 1642. aastal, kusjuures sedapuhku ei ähvardanud Liivimaad otsene sõjaline oht. Samal aastal tehti Otto von Mengdenile ja tema aadlilipkonna kompaniile ülesandeks eskortida

Liivimaad läbivat Vene saatkonda, kusjuures sellega seonduvad kulutused jäid tõenäoliselt von Mengdeni kanda. Seega võib öelda, et aastatel 1639-1642 täitis aadlilipkond mitmel korral varasema tava kohaselt Rootsi regulaarmee üksustele kuulunud ülesandeid kasutades selleks vähemalt ühel juhul riigi poolt antud varustust. Selle põhjal võib väita, et piir regulaarmee ja aadlilipkonna üksuse vahel oli tugevalt hägustunud

Lisaks võttis eestkostevalitsus samal aastal vastu lõpliku otsuse Liivimaal maid omavate Rootsi suurmaaomanike kohustuste osas – kõigile, kes Liivimaal maid omasid, kehtisid võrdsed riiklikud kohustused. Oluline on siinkohal rõhutada, et Bengt Oxenstierna oli nimetatud küsimusele korduvalt tähelepanu juhtinud ning mainis ka vähemalt ühel korral, et tegi seda kohaliku aadli seas tekkinud pahameele tõttu.

Asjaolu, et Liivimaa aadlilipkond oli 1630. aastate lõpul ja 1640. aastate alguses omandanud provintsi kaitse seisukohalt olulise positsiooni, on kõnekas. Ühelt poolt näitab see Rootsi riigi ressursside piiratust, kuid teiselt poolt oldaks kahtlemata oldud võimelised täiendavaid üksuseid Liivimaal hoidma. Seega vaevalt saab rääkida riigivõimu sõltuvusest aadlilipkonnast. Küll aga võib teha järelduse, et Liivimaa aadlis ja aadlilipkonnas nähti usaldusväärset partnerit, kelle rakendamisel Rootsi piirialade kaitsele või vajadusel ka muudel ülesannetel sai kokku hoida regulaarmee üksustele kulutatavaid summasid. Siinkirjutaja hinnangul võis just kirjeldatud kaitsealane koostöö olla üheks oluliseks põhjuseks, miks Liivimaa rüütelkonnale 1643. aastal võrreldes 1634. aastaga suuremaid järeleandmisi tehti. Ühest küljest oli Liivimaa aadel tõestanud oma koostöövalmidust tegudega ning teisest küljest võib eeldada, et Stockholmis mõisteti vajadust osutatud teenete eest midagi omalt poolt vastu anda. Kirjeldatud aspekti Liivimaa rüütelkonna taasloomise juures ei ole käsitletud ükski senine uurimus.

Teine oluline tegur, mis Liivimaa rüütelkonna taasloomisele kaasa aitas, oli koostöö kindralkuberner Bengt Oxenstierna ja Liivimaa aadli vahel. Juba 1635. aastal edastas Bengt Oxenstierna Stockholmi ettepanekud Liivimaa sõjaväelise korralduse muutmiseks. Ettepanekute sisust lähtus selgelt, et nende taga oli Liivimaa aadli üks mõjukamaid esindajad

Otto von Mengden. Kõige paremini illustreerib aastatel 1634-1641 Bengt Oxenstierna koostööd Liivimaa aadliga 1638. aastal korraldatud maarevisjon, mida viisid läbi eranditult kohalikud sakslased, kelle hulgas oli mitmeid aadlikest maaomanikke. Sealjuures ilmnas, et kindralkuberner otsustas maarevisjoni sellisel moel läbi viia hoolimata teatavast eestkostevalitsuse vastuseisust. Samas ei ole 1638. aasta maarevisjoni uurimine olnud käesoleva töö fookuses, seega saamaks põhjalikumalt ülevaadet Liivimaa aadli rollist ja osakaalust nimetatud revisjoni läbiviimisel, vajaks läbitöötamist revisjoniga seonduv mahukas dokumentatsioon.

Samas kui oma ametiaja varasemal perioodil ilmutas Bengt Oxenstierna kirjades eestkostevalitsusele poolehoidu Liivimaa aadli osas pigem kaudselt, siis tema 1642. ja 1643. aastast pärinev korrespondents ei jäta kahtlust, et ta pooldas Liivimaa aadli püüdlusi tugevama rüütelkonna loomise suunas. Olgugi, et kindralkubeneri suhtumise täpset mõju eestkostevalitsuse otsustusprotsessile on raske hinnata, võib võrdlemisi kindlalt väita niipalju, et isegi kui kindralkubeneri eestkostmised ei mõjutanud eestkostevalitsuse otsuseid rüütelkonna jaoks positiivses suunas, on raske ette kujutada, et nad omanuksid vastupidist efekti. Samuti on näha, et mitmetes olulistes küsimustes nagu näiteks rüütelkonna kassa asutamine ja 12-liikmelise komisjoni moodustamine langetati otsused kindralkubeneri ja rüütelkonna vahel enne, kui neile mindi Stockholmist kinnitust otsima.

Kolmanda tegurina, mis aitas kaasa Liivimaa rüütelkonna taasloomisele, võib välja tuua mitmete nimekamate aadlike riigiteenistuslikku tegevust. Kui baltisaksa ajalookirjutuses on eelkõige rõhutatud Otto von Mengdeni rolli Liivimaa rüütelkonna taasloomisel, siis käesoleva töö käigus esitatud uurimistulemused näitavad tema osa pigem tagasihoidlikumas valguses. Olgugi, et Bengt Oxenstierna ja Otto von Mengdeni omavahelised suhted paistsid olevat sõbralikud, ei õnnestunud viimasel hoolimata korduvatest katsetest võita Rootsi kõrgeima juhtkonna usaldust. Õeldi ära nii tema palvetele saada Rootsi armee ohvitseriks kui Riia lossipealikuks. Samas ei saa eitada tema pühendumist Liivimaa aadli ühisele eesmärgile, oli ta ju aastatel 1629-1643 osaline kõikides delegatsioonides, mis Liivimaa aadli poolt

Stockholmi lähetati. Teisalt võis just selline liigne innukus kombineerituna tema ambitsioonikusega olla põhjuseks, miks tema soovidele vastu ei tulnud.

Pigem tuleks Liivimaa aadli seast esile tõsta Engelbrecht von Mengdenit ja Paul Helmost. Eriti just viimase isiku roll on senistes Liivimaa rüütelkonna ajaloo keskendunud uurimustes märkamatuks jäänud. Olles üheaegselt Tartu õuekohtu assessor, Liivimaa kindralkubermangu kantselei saksa sekretär ja Liivimaa rüütelkonna sekretär, oli Paul Helmes ilmselt väga hästi kursis nii Liivimaa aadli siseasjade, Liivimaa halduse kui ka Rootsi riigi laiemaga poliitikaga. Seega võib eeldada, et tema esinemine rüütelkonna eestkõnelejana 1643. aasta suvel Stockholmis ei olnud kokkusattumus.

Engelbrecht von Mengdeni puhul on oluline välja tuua tema häid suhteid kindralkuberner Bengt Oxenstiernaga kuid eriti riigikantsler Axel Oxenstiernaga. Engelbrecht von Mengdeni näol oli tegemist teadaolevalt ainukese Liivimaa rüütelkonnaga tihedalt seotud aadlikuga, kellel oli käsitletaval perioodil regulaarne kirjavahetus Rootsi riigi tollaegse mõjuvõimsaima isikuga. Olgugi, et suurem osa Engelbrecht von Mengdeni kirjadest keskendusid provintsi valitsemist puudutanud argistele probleemidele, leidub siiski ka selliseid, kus Liivi- ja Ingerimaa komissar riigikantslerile Liivimaa aadli soove esitas. Seega ei tulnud Liivimaa aadli nõudmised 1643. aasta suvel eestkostevalitsusele üllatusena. Samuti oli Engelbrecht von Mengdeni nimetamisega Liivi- ja Ingerimaa komissariks tekkinud olukord, kus eestkostevalitsusele laekus ettepanekuid Liivimaa aadli olukorra parandamiseks kolmest erinevast kohast – kindralkubernerilt, Liivi- ja Ingerimaa komissarilt ja loomulikult Liivimaa aadlilt endalt.

Siiski hoolimata sellest, kui suur oli toetus Liivimaa aadli püüdlustele kohalikul tasandil, oli kõikide suuremate küsimuste puhul otsustav eestkostevalitsuse hoiak. Kui 1642. aastal ei oldud veel valmis põhimõttelisi otsuseid vastu võtma, siis aasta hiljem oli olukord muutunud. 1643. aasta jaanuaris ja veebruaris tuli rüütelkond Bengt Oxenstierna kutsel kahel maapäeval kokku ning kindralkuberner eesistumisel otsustati lähetada rüütelkonna delegatsioon Stockholmi, mis pidi eestkostevalitsusele üle andma põhjaliku petitsiooni. Veelgi

olulisemana võib välja tuua, et 5. jaanuari maapäeval otsustati moodustada 12-liikmeline komisjon, mida võib pidada mitteametlikuks (st riigi poolt tunnustamata) maanõunike kolleegiumiks. Seega sarnaselt 1642. aastale mindi Stockholmi otsima kinnitust institutsioonile, mis tegelikkuses juba eksisteeris.

Võrreldes rüütelkonna 1643. ja 1634. aasta petitsioone, näeme, et ajaga olid rüütelkonna nõudmised ja üleüldine toon muutunud mõnevõrra pehmemaks. Kardinaalne suunamuutus oli loobumine vanadele Liivimaa privileegidele apelleerimisest ning selle asemel välja käidud palve saada kinnitus samadele privileegidele, mis kehtisid Rootsi riigiaadlile. Mõneti üllataval kombel ei laitnud eestkostevalitsus mõtet sugugi mitte kohe maha, vaid võimalust Liivimaa aadel naturaliseerida arutati riiginõukogus põhjalikult. Nagu aruteludest ilmnes, lähtus eestkostevalitsus nimetatud küsimuses otsuse langetamisel eelkõige praktilistest kaalutlustest. Seega kui rüütelkond oleks soovinud ja olnud suuteline välja pakkuma täiendavaid võimalusi Rootsi riigi julgeolekusse või majandusse panustamiseks, ei olnuks siinkirjutaja hinnangul nende naturaliseerimine sugugi võimatu olnud.

Olgugi, et eestkostevalitsus andis mitmetele rüütelkonna petitsiooni punktidele eitava vastuse, saadi luba maanõunike kolleegiumi moodustamiseks. Olulisena tuleb siinkohal esile tuua asjaolu, et erinevalt varasematest aastatest võimaldati rüütelkonna esindajatel oma seisukohti riiginõukogu istungil kaitsta, mida võib tõlgendada kui märki Liivimaa aadli paranenud staatusest. Ka selle küsimuse arutamisel ja otsuse langetamisel lähtus eestkostevalitsus eelkõige praktilistest kaalutlustest, mille põhiliseks fookuseks oli küsimus, kuidas aitaks maanõunike kolleegiumi moodustamine kaasa riiklikele huvidele? Axel Oxenstierna sõnavõttudest võib välja lugeda, et ta lootis loodava institutsiooniga Liivimaa aadlit tihedamalt riigiga siduda, mislähbi olnuks neid muu hulgas võimalik veelgi enam Liivimaa julgeoleku tagamisel rakendada. Oluline on märkida, et eestkostevalitsuse 4. juuli resolutsioonis sätestatud põhimõtted maanõunike kolleegiumi moodustamiseks ja tegevuseks järgisid suures osas rüütelkonna ettepanekuid.

Nagu ilmnes 25. oktoobril 1643 Võnnus peetud maapäeva retsessist, oli nõue, et pooled maanõunike kolleegiumi liikmed pidid olema rootslased, pigem sümboolset laadi. Samuti asus äsja loodud maanõunike kolleegium kohe tegevusse ning koostas punktid, mille üle sooviti kindralkuberneriga ühiselt arutada. Nimetatud punktide osas jääb silma, et keskenduti eelkõige neile küsimustele, millele oldi Stockholmist eitav vastus saadud. Seega ilmselt loodeti, et vähemalt mingitele punktidele on võimalik leida lahendus koha peal, eestkostevalitsusest sõltumata. Samuti sooviti anda maanõunikele teatav kohtulik kompetents.

Olgugi, et maanõunike kolleegiumi ametijuhised ja volitused olid väga üldsõnalised, oli kahtlemata tegemist märkimisväärse edasiminekinga Liivimaa aadli mõjuvõimu kasvu osas. Siiski oli loodud institutsioon tugevalt kindralkuberneriga mõjuvõimu all ning jättis väga vähe võimalusi riigivõimust sõltumatult tegutsemiseks. Ise küsimus on see, kuidas oleks maanõunike kolleegium toiminud olukorras, kus Liivimaa kindralkuberneriks oleks olnud aadlisõbralik ja paindlik isik? Siiski ei ole käesoleva töö ajalise raamistiku tõttu võimalik teha suuremaid järeldusi või üldistusi selle osas, missugune oli maanõunike kolleegiumi loomise kaugeleulatuv mõju Liivimaa aadli ühiskondlikule positsioonile. Hoolimata asjaolust, et maanõunike kolleegiumi moodustamist võib lugeda kõige olulisemaks verstapostiks Liivimaa rüütelkonna taasloomise protsessis, ei jõutud sellega veel Liivimaa aadli ja rüütelkonna positsiooni lõpliku fikseerimiseni. Küsimused Liivimaa maapäeva korra kinnitamisest 1647. aastal ja aadli privileegide kinnitamisest 1648. aastal vajaksid edasist uurimist.

Samas ei tohiks rüütelkonna institutsioonide heakskiitmise tähtsust üle hinnata. Kui võrrelda, missugune oli Liivimaa aadli olukord 1634. ja 1643. aastal, siis näeme, et asjad on liikunud paremuse poole, kuid mingisugusest hüppelisest tõusust ei saa rääkida. Tartu õuekohtus oli Liivimaa aadel vaadeldava perioodi lõpuks jätkuvalt selges vähemuses, samas maakohtute osas saab öelda, et need olid alates 1638. aastast läinud täielikult Liivimaa aadli eestkoste alla. Suurem osa kõrgemaid riigiameteid olid jätkuvalt rootslastele reserveeritud, kuid leidis ka erandeid nagu Engelbrecht von Mengden ja Paul Helmes. Liivimaa aadli majanduslikud

kohustused riigi ees olid jäänud sarnasele tasemele, nagu nad olid olnud 1634. aastal, samuti jätkusid vaidlused omandi- ja pärilusküsimustes. Siiski andis ühtse ning üha selgemalt väljakujunenud rüütelkonna tekkimine Liivimaal kohalikule aadlile võimaluse edaspidi enda huvide eest kindlamini seista. Samuti näitas selle protsessi heakskiitmine eestkostevalitsuse poolt seda, et kohalikku aadlit nähti nüüdsest partnerina, keda võis kaasata provintsi valitsemisse.

Tulles lõpetuseks sissejuhatuses esitatud küsimuse juurde, mis ikkagi ajendas riigivõimu aastatel 1634-1643 Liivimaa aadli ja rüütelkonna mõjuvõimu kasvule heakskiitu andma, võib öelda, et selle taga oli suuresti eelpool välja toodud kolme teguri koosmõju. Asjaolu, et Liivimaa aadlilipkond panustas Rootsi riigipiiride kaitsesse ning et Rootsi riigiteenistuses oli kõrgetel kohtadel rüütelkonnaga tihedalt seotud isikuid, tekitas nii Liivimaa kui ka Rootsi riigi kõrgema juhtkonna ning Liivimaa aadli vahel senisest oluliselt usalduslikuma ja koostöövalmima õhkkonna. Riigivõim usaldas aadlile üha rohkem ülesandeid, mille täitmine tekitas vajaduse riigipoolseteks vastutulekuteks Liivimaa aadlile. Liivimaa aadli soovide täielik ignoreerimine oleks paratamatult viinud kahe osapoole suhete halvenemiseni. Seega üldistatult öeldes viis 1643. aasta 4. juuli resolutsioonini eelkõige koostöö riigivõimu ja aadli vahel. Just seda senistes uurimustes suuresti ignoreeritud aspekti võib lugeda peamiseks põhjuseks, mis võimaldas Liivimaa rüütelkonna taasloomise.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Eesti ajalooarhiiv (EAA)

Fond 278 – Liivimaa rootsiaegne kindralkuberner

Rootsi riigiarhiiv (SRA)

Fond 2402 – Livonica II

Fond 1112 – Riksregistraturet

Fond 720701 – Oxenstiernska samlingen

Publitseeritud allikad

Auszüge aus den livländischen Landtagsverhandlungen von 1643 bis 1659. – Archiv für die Geschichte Liv-,Esth- und Curlands. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge und Carl Julius Albert Paucker. Bd. VII. Reval 1854.

Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band, aeltere hinzugekommene Landesrechte. Zweite Abteilung und Anhang. Kirchenrecht und Richterregeln. Hrsg. von Gustav Johann von Buddenbrock. Riga 1821.

Svenska riksrådets protokoll. IV. 1634. Utgifvet af Kongl. Riks-Arkivet genom Severin Bergh. Stockholm 1886.

Svenska riksrådets protokoll.VII. 1637-1639. Utgifvet af Kongl. Riks-Arkivet genom Severin Bergh. Stockholm 1895.

Svenska riksrådets protokoll.VIII. 1640-1641. Utgivet af Kongl. Riks-Arkivet genom Severin Bergh. Stockholm 1898.

Svenska riksrådets protokoll.IX. 1642. Utgivet af Kongl. Riks-Arkivet genom Severin Bergh. Stockholm 1902.

Svenska riksrådets protokoll X. 1643-1644. Utgivet af Kongl. Riks-Arkivet genom Severin Bergh. Stockholm 1905.

Kirjandus

Ahnlund, Nils. Die Ostseeprovinzen und der Reichstag Schwedens. – Conventus primus historicorum balticorum: acta et relata. Riga 1938. S. 420-426.

Arbusow d. Ä., Leonid. Grundriss der Geschichte Liv, Est- und Kurlands. Riga 1918.

Baltisches Wappenbuch: Wappen sämmtlicher, den Ritterschaften von Livland, Estland, Kurland und Oesel zugehöriger Adelsgeschlechten. Hrsg. von Carl Arvid von Klingspor. Stockholm 1882.

Bienemann d. J., Friedrich Gustav von. Die Begründung des livländischen Landrathscollégiums: ein Gedenkblatt zum 4. Juli 1893. Riga 1893.

Bienemann d. J., Friedrich Gustav von. Zur Geschichte der Livländischen Ritter- und Landschaft 1600-1602. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Bd. 17. Riga 1900.

Bienemann d. J., Friedrich Gustav von. Zur Geschichte Engelbrecht v. Mengdens und seines Landrechtentwurfs. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1900. Riga 1901. S. 57-71.

Dellingshausen, Eduard von. Die Entstehung, Entwicklung und aufbauende Tätigkeit der Baltischen Ritterschaften. Langensalza 1928

Die Baltischen Ritterschaften: Übersicht über die in den Matrikeln der Ritterschaften von Livland, Estland, Kurland und Oesel verzeichneten Geschlechter. Bearb. von Ernst von Mühlendahl und Heiner von Hoyningen-Huene. Limburg an der Lahn 1973.

Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Toim Enn Küng, Marten Seppel. Tartu 2013.

Eckardt, Julius von. Der Livländische Landtag in seiner historischen Entwicklung II. – Baltische Monatsschrift. Bd. 3. Riga 1861. S. 38-78, 116-159.

Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, 3 Teile: Livland, Estland, Kurland. Hrsg. von den Verbänden des livländischen, estländischen und kurländischen Stammadels. Görlitz 1929-1942.

Gernet, Axel von. Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels in 2 Heften. Reval 1893-1895.

Hagemeister, Heinrich von. Auszüge aus Livländischen Landtags-Verhandlungen, Convents - Recessen und andern Actenstücken, für den Zeitraum v. J. 1562—1710. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Bd. 2. Riga; Leipzig 1842. S. 1-43.

Hammar skjöld, Agathon. Ätten von Mengden och Livland under Svenska väldet. – Historisk tidskrift. Utg. av Svenska historiska föreningen, 9. Stockholm 1889. S. 203-255.

Heyde, Jürgen. Zwischen Kooperation und Konfrontation: Die Adelspolitik Polen-Litauens und Schwedens in der Provinz Livland 1561-1650. – Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung 47 (1998). H. 4. Marburg 1998. S. 544-567.

Hoerner, Rudolf von. Die baltischen Ritterschaften: Ursprung, Wesen und Bedeutung. Berlin 1918.

Isberg, Alvin. Karl XI och den livländska adeln 1684-1695: studier rörande det karolinska enväldets införande i Livland. Lund 1953.

Krusenstjern, Georg von. Die Landmarschälle und Landräte der Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen. Hamburg 1963.

Laidre, Margus. Domus belli: Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554-1661. Tallinn 2015.

Liljedahl, Ragnar. Svensk förvaltning i Livland 1617-1634. Uppsala 1933.

Loit, Aleksander. Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561-1710 (1721). – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil: Eesti ajalooarhiivi toimetised 8 (15). Tartu 2002. Lk 7-26.

Loit, Aleksander. Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III: Eesti ajalooarhiivi toimetised 17 (24). Tartu 2009. Lk 7-40.

Meurling, Anna Christina. Lantdag och lantråd i Livland. – Svio-Estonica: Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi toimetused. Lund 1967. S. 34-50.

Meurling, Anna Christina. Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634-1700. Lund 1967.

Nilsson, Sven. 1634 års regeringsform. – Scandia: tidskrift för historisk forskning, 10. Stockholm 1937.

Rosén, Jerker. Statsleding och provinspolitik under Sveriges storkamktstid. En författningshistorisk skiss. – Scandia: tidskrift för historisk forskning, 17. Stockholm 1946. S. 224-270.

Schmidt, Oswald. Zur Geschichte der Ritter und Landschaft in Livalnd. – Dorpater juristische Studien. Hrsg. von Johannes Engelmann, Carl Eduard Erdmann, Woldemar von Rohland. Bd. 3. Dorpat 1894. S. 1-36.

Seraphim, Ernst. Livländische Geschichte von der "Aufsegelung" der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich in 3 Bande. Reval 1897-1904.

Svensk biografiskt lexikon. Bd. 28. Huvudredaktör Göran Nilzén. Stockholm 1992-1994.

Sörensson, Per. Adels rusttjänst och adelsfanans organisation. – Historisk tidskrift. Utg. av Svenska historiska föreningen, 42. Stockholm 1922. S. 105-151; 214-244.

Zur Geschichte der Ritterschaften von Livland und Oesel. Hrsg. von der Livländischen Ritterschaft und von der Oeselschen Ritterschaft. Pfaffenhofen; Ilm 1974.

Tarkiainen, Kari; Ülle. Meretagune maa. Rootsi aeg Eestis 1561-1710. Tallinn 2014.

Tarkiainen, Ülle. Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal Rootsi võimuperioodi alguseks. – Ajalooline Ajakiri 2 (144). Tartu 2013. Lk 143-181.

Tarvel, Enn. Veelkord Sigismund Augusti privileegi autentsusest. Tartu 1962.

Tarvel, Enn. Kuidas Liivimaa Poola omaks sai (1557-1569). – Ajaloo järskudel radadel: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn 1966. Lk 33-55.

Tarvel, Enn. Livlands statsrättsliga ställning före uppgången i svenska väldet 1625. – Stat - kyrka - samhälle: den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Stockholm 2000. S 305-329.

Tarvel, Enn. Liivimaa provintsi riigiõiguslik seisund 16. sajandil ja 17. sajandi algul. – Ajalookimbatused, koost Marten Seppel. Tartu 2013. Lk 320-329.

Thomson, Harry. Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561-1710: Materialien und Betrachtungen. Schliersee 1969.

Tuchtenhagen, Ralph. Tartu õuekohus Rootsi Läänemere-provintside poliitika koostisosana 1629-1710. Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II: Eesti ajalooarhiivi toimetised 12 (19). Tartu 2006. Lk 363-384.

Ungern-Sternberg, Walther von. Geschichte der Baltischen Ritterschaften. Limburg an der Lahn 1960.

Vasar, Juhan. Die Grosse Livländische Güterreduktion: die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678-1684. Tartu 1931.

Villstrand, Nils Erik. Stormaktstidens politiska kultur. – Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden. Lund 2005. S. 17-102.

Summary: Relations between the Livonian Nobility and the Swedish State in 1634-1643: Reestablishment of the Livonian Knighthood

The existence of an institutionalized knighthood has played a central role in the history of nobility in the entire Baltic Sea region and the Livonian nobility is no exception. Although the Livonian knighthood was first established for a brief period of time during the Polish rule of Livonia, its activity came to a halt at the beginning of the 17th century. The years 1634-1643 were groundbreaking in the history of the Livonian nobility because in that timespan the Livonian knighthood along with some of its most important institutions were established. During these years the foundation was laid on which the knighthood rested until the beginning of the 20th century. Therefore, in order to understand and further research later periods in the history of the Livonian nobility and knighthood, it is important to know on which terms and conditions it came to be in the first place.

As the reestablishment of the Livonian knighthood was the result of bilateral relations between the Livonian nobility and the Swedish state, the main objective of this thesis is to examine how the two parties interacted with each other. The focus has been set on the mutual legal, social and economic demands that both sides of this relationship presented to the other. To gain a better understanding of these demands and their outcomes, three main communication levels have been examined: communication between the Livonian nobility and the representatives of the Swedish state in Livonia, communication between the Livonian nobility and the regency council of queen Christina and lastly communication between the representatives of the Swedish state in Livonia and the regency council of queen Christina. The purpose of this thesis is to define the factors that made it possible for the Livonian knighthood to reemerge by examining the aforementioned communication levels. Additionally, the thesis wishes to find an answer to the question as to why the Swedish state,

being, compared to the Livonian nobility, in a clear position of power, gave its approval for the enhancement of the Livonian nobility's position.

The reestablishment of the Livonian knighthood during the years 1634-1643 has received little attention from historians so far. Only one historian, namely Friedrich Gustav Bienemann the younger, can be put forward. The mentioned topic has mostly been handled as a part of broader studies that concentrate either on the Swedish rule of Livonia or the general history of the Livonian nobility. Also, there are few studies that examine the relations between the Livonian nobility and the Swedish state, and the few existing ones are mainly focused on different periods of conflict between the two parties. This thesis wishes to demonstrate, that there have also been times of constructive relations and cooperation between the Livonian nobility and the Swedish state. The research lies mainly on primary sources stored in the Swedish National Archives and The National Archives of Estonia.

During the medieval period the Livonian nobility had enjoyed a relatively large influence over politics and decision making. However, the gap between the privileges that the nobility enjoyed, varied greatly from region to region. Also, a politically unified Livonia did not exist at that time, which made the emergence of a unified Livonian knighthood impossible. The province of Livonia as we know it from later periods first came to be in the second half of the 16th century under Polish rule. The latter initially granted the Livonian nobility extensive rights, most notably in the form of king Sigismund's privileges, the *Privilegium Sigismundi Augusti*. However, as the Poles over time secured their holdings in Livonia, the promises given to the local nobility soon became forgotten. Despite the fact that at the end of the 16th century the Poles granted the Livonian nobility the right to found a knighthood, the Polish authorities had fallen out of favor with the Livonian nobility. High hopes were put on the Swedes, who had by the mid 1620-s taken the province of Livonia from the Poles by force.

The fact that Sweden obtained Livonia by military conquest gave the Swedish authorities relatively free hands in dealing with the local nobility. No treaties determining the mutual rights and obligations were signed and as the Swedish state was clearly the stronger part of

this newly formed relationship, little or no attention was given to the pleas of the Livonian nobility. However, this attitude was not caused only by the sense of superiority but also by the trends then present in the Swedish government. The general view on how the Swedish overseas provinces should be governed was that the differences between a province and the motherland should disappear over time with the help of different reforms carried out in the provinces. This has generally been seen as a period of assimilation in the Livonian history and was most vigorously pursued between 1629 and 1634 when the post of general governor of Livonia was occupied by Johan Skytte. His attempts to reduce the differences between Livonia and Sweden also affected the local nobility, since it was not in the state's interest to preserve or approve of any local peculiarities that were not in accordance with the Swedish laws and customs. Therefore, by 1634 the local nobility was largely ousted from the higher judicial institutions and the Livonian administration, the land owned by the nobility was subject to taxation and a knighthood that could have unified the Livonian nobility was still not in place.

The death of Gustav II Adolph and the fact that his 5-year-old daughter Christina ascended the Swedish throne in 1632 brought about many changes in the governing of the Swedish realm. Power went to the hands of a regency council consisting of five members and in 1634 the new principles on how the country was ruled were determined. From then on the idea of assimilating the provinces into a greater Sweden were abandoned, which also meant the end of extensive reforms. However, the reforms already carried out in Livonia were not annulled. The new trends in the Swedish government were represented in Livonia by a new general governor, Bengt Bengtsson Oxenstierna, appointed to his post in 1634.

It is likely that the aforementioned changes in the Swedish government and the appointment of a new general governor to Livonia gave the Livonian nobility an impulse to pursue their ambition of gaining more influence with renewed energy. In the winter or spring of 1634 the Livonian nobility gathered for a meeting to discuss their situation and possible further actions. A petition was drafted and in the summer of the same year, while attending the king's funeral, delegates of the Livonian nobility presented the eleven-point petition to the regency

council. The main focus of this document was on complaining about the reforms carried out in Livonia by Johan Skytte. The Livonian nobility was especially dissatisfied with the reforming of the judicial system, but also the taxes and other obligations expected of them were too extensive in their opinion. In addition to the complaints the petition stressed the need to confirm the old privileges of the Livonian nobility, the aim was to gain at least the same rights as the Harju-Viru knighthood in the province of Estonia enjoyed.

As the response from the regency council demonstrated, the higher administration of the Swedish state was still very reluctant to give in to demands coming from the provinces – the old privileges of the Livonian nobility were not confirmed and all possible changes in the judicial or administrative system suggested by the Livonian knighthood were cast aside. However, the regency council did give the Livonian nobility the right to elect a leader for the knighthood, later known as the landmarshall (German *Landmarschall*), and a secretary. This meant that the regency council acknowledged and accepted the fact that a knighthood was in place in the province of Livonia.

Little is known of the knighthood's activities in the following years. Until 1642 there is evidence of only one occasion when the nobility gathered for a meeting very much resembling that of a proper Livonian diet. Namely, in 1637 the knighthood together with the general governor of Livonia Bengt Oxenstierna and the governor of Riga Anders Eriksson decided that it was necessary to start gathering money from all Livonian landowners to cover the knighthood's expenses. It took the knighthood five years to make this action fully legal by obtaining approval from the regency council in 1642.

The gap in the primary sources of the knighthood itself can be partially filled by examining the correspondence between Bengt Oxenstierna and the regency council. It appears that the main issue that concerned the Swedish authorities when discussing the Livonian nobility was how effectively the latter fulfilled its obligations to the state. The most important of which was every landowner's obligation to provide from a fixed area of land a fully equipped and armed cavalryman – henceforth this obligation shall be referred to as cavalry obligation

(German *Russdienst*). A unit was comprised of these cavalymen which shall be referred to as the nobility's cavalry unit (German *Adelsfahne*). The unit comprised of two to three cavalry companies, each led by a Livonian nobleman. The nobility's cavalry unit was meant to be used in case of an invasion or immediate danger to the province of Livonia. The first evidence that the unit was used in battle comes from 1635, when the Polish forces conducted a few skirmishes along the southern border of Livonia. From that point on we can see a gradual rise in the importance of that unit, which becomes very evident in the summer of 1639, when the southern borders of Livonia were once again threatened.

The general governor's reports to Stockholm indicate that the nobility's cavalry unit was the only cavalry force stationed in the province at that time and was therefore at once deployed to hinder the enemy. More importantly, after the end of immediate danger the nobility's cavalry unit was ordered to continue patrolling along the shores of the river Daugava and was given equipment from the state's reserves. Although after some months the nobility's cavalry unit was relieved from that task, they had to resume patrolling the shores of the river Daugava again in 1642. It is important to note that there was no immediate danger to the Livonian borders this time. Both the fact that the nobility's cavalry unit was partially equipped by the state and that it was carrying out tasks that had previously been carried out by units of the regular army show that the lines between regular army units and the nobility's cavalry unit had been blurred. Also, the fact that the Swedish government relied on the nobility's cavalry unit for defending the province is noteworthy and can be seen as an important stepping stone in the improving relations between the higher Swedish administration and the Livonian nobility.

The relations between the Livonian nobility and the Swedish administration were also improving on the local level. Bengt Oxenstierna's reports to the regency council leave no doubt that he had sympathy for the local nobility. On several occasions he transmitted the wishes of the Livonian nobility to Stockholm and stated his own opinion that the nobility was trustworthy and loyal to the crown. A notable example of this attitude is the way the general land revision of 1638 was conducted. Contrary to former practice the revision was

carried out solely by local Germans, many of whom were wealthy landowners belonging to the local nobility. In 1642 and 1643 the general governor gave in his letters to the regency council his approval for the Livonian nobility's demands for a stronger and institutionalized knighthood that should have had a role in the governing of the province.

Another sign of improved relations between the Livonian nobility and the Swedish administration is the fact that several high-ranking members of the Livonian knighthood became to occupy relatively important positions within the local administration. Previous studies have often stressed the role of Otto von Mengden as the key figure in the process of reestablishing the Livonian knighthood. As this thesis has proved, however, Otto von Mengden may have won the general governor of Livonia on his side, but he failed to gain the trust of the regency council.

Contrary to most previous studies, this thesis has stressed the roles of Engelbrecht von Mengden and Paul Helmes as key figures among the Livonian nobility in the process of reestablishing the Livonian knighthood. In 1643 the latter occupied simultaneously three important positions – he was an assessor at the Tartu Court of Appeal, the German secretary of the general governor's administration and the secretary of the Livonian knighthood. This means that Paul Helmes was up to date with the current trends among the Livonian nobility, the judiciary and administrative system of the province and to some extent even that of the Swedish government. Therefore, it is no surprise that he was the spokesman of the Livonian nobility's deputation to Stockholm in the summer of 1643.

After being assigned as commissar of Livonia and Ingria in 1640, Engelbrecht von Mengden was the fourth most important state official in the province. Most importantly, he had a frequent correspondence with the highest ranking Swedish official at that time – Axel Oxenstierna. Although most of Engelbrecht von Mengden's letters to Axel Oxenstierna handled different questions regarding the everyday management of the province, he also transmitted the Livonian nobility's thoughts and wishes to Axel Oxenstierna on several occasions. The latter showed mostly interest in the Livonian nobility's cavalry obligation.

After assigning Engelbrecht von Mengden to the post of commissar of Livonia and Ingria, the regency council started getting pleas for the improvement of the Livonian nobility's situation from three different locations – the general governor, the commissar of Livonia and Ingria and the Livonian nobility itself.

The first time when the Livonian nobility sent a deputation to Stockholm after 1634 occurred in 1642. The main aim of this delegation was to gain the regency council's approval for the gathering of funds for the knighthood's needs. In this they were also successful – the regency council gave its approval for such measures. However, the deputation also hoped that the regency council would grant the Livonian nobility some additional rights. As the plea concerning this issue was vaguely formulated, it was turned down. In January and February 1643, by order of the general governor, the first official Livonian diets since the Swedish conquest of Livonia took place. There it was decided that another deputation must be sent to Sweden accompanied by a thorough petition. Also, a committee consisting of 12 noblemen was elected whose task was to "handle all matters concerning the province".

The petition that was handed over to the regency council by the delegates of the Livonian nobility in May 1643 had many fundamental differences compared to the petition of 1634. The overall tone regarding the Swedish administration was not as negative as before but the most important change was that the Livonian nobility had ceased to appeal for the confirmation of their old privileges. Instead, they wished to obtain the same rights that the nobility in Sweden enjoyed. The other central demand of the petition was to gain recognition for the recently formed 12-member committee, henceforth referred to as the land council (German *Landratscollegium*). It was suggested in the petition that the land council should be comprised equally of Swedes and Germans who possessed land in Livonia and that the main purpose of the council would be to advise the general governor. Furthermore, the land council together with the general governor should also have the right to make decisions concerning the governing of Livonia.

Thorough discussions took place in the Swedish privy council after the petition was handed over. Surprisingly, the idea of granting the Livonian nobility the same rights the Swedish nobility enjoyed was not declined immediately. The pros and cons were weighed carefully and only after that was the proposition turned down. The same process followed regarding the land council. It is important to note that when these matters were discussed in the privy council, the delegates of the Livonian nobility were on several occasions present and took part in the discussion, thus getting a chance to defend their demands. Giving the delegates such an opportunity also demonstrates that they were seen more as a partner rather than a mere subject, as had been the earlier attitude.

The debates and the decision-making process in the privy council demonstrated that decisions concerning the Livonian nobility were mostly made based on practical considerations. As the pros and cons concerning the granting of Swedish privileges to the Livonian nobility were split evenly, the question was postponed. In the case of the land council, however, the pros clearly outweighed the cons in the eyes of the privy council and thus a formal approval was given. It is evident that by allowing the Livonian nobility to form a land council, the higher Swedish administration hoped to ensure a firm attachment of the Livonian nobility to the Swedish state. They hoped that by doing so it would be possible to use the Livonian nobility for the defence of the Swedish borders more effectively.

According to the regency council's decision dated 4th of July 1643, the land council was approved and its functions were to be very similar to the ones the Livonian nobility had suggested. The land council was to advise the general governor of Livonia in all matters concerning the governing of Livonia and together with the general governor the land council was to have the right to make decisions as well. For the latter a reservation applied – all issues of greater importance had to be resolved by the regency council. The land council was to comprise six members: three Swedes and three Germans. To become a member of the land council one had to own land in Livonia and also reside permanently in his Livonian holdings. Although many other questions brought up in the petition received a negative reply for the Livonian nobility, these issues were more of a trivial nature.

Already in October 1643 the Livonian diet was once again summoned by the new general governor of Livonia, Herman Wrangel. The land council was elected and due to the lack of Swedish landowners that resided in Livonia, five of the six seats in the council were filled with representatives of the local nobility. Three days later the newly elected land council came together and drafted a letter for the general governor containing several issues which were still not resolved. Also, the land council suggested that its members should have certain rights to resolve minor strifes that occurred in the districts of Livonia. This means that the land council tried to gain influence as soon as it was formed. Although establishing the land council was likely the most important step in the process of reestablishing the Livonian knighthood, the process was not over. In 1647 the Livonian diet was regulated by a royal decree and in 1648 the Livonian nobility gained confirmation to their old privileges. The causes and effects of these steps require further research.

To conclude, the question as to why the Swedish authorities approved the Livonian nobility's increase of influence and the establishing of an institutionalized knighthood, needs answering. The fact that the nobility's cavalry unit was actively used for defending Livonia's southern border and that some high-ranking members of the Livonian knighthood occupied important posts in the Livonian administration created an understanding in the Swedish administration that the Livonian nobility could be trusted. This trust was mainly expressed by general governor Bengt Oxenstierna and it seems that by 1643 it had to some extent reached the highest levels of the Swedish administration. It is also likely that it was understood that the aforementioned actions of the Livonian nobility needed to be compensated. Giving the Livonian nobility limited rights to participate in the ruling of Livonia seemed as an appropriate way of doing that. Therefore, it can be concluded that it was mainly mutual cooperation between the Swedish state and the Livonian nobility that led to the reestablishment of the Livonian knighthood.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Ilmar Tammisto (06.02.1989)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
Liivimaa aadli ja Rootsi keskvoimu suhted aastatel 1634 – 1643: Liivimaa rüütelkonna taasloomine,

mille juhendaja on **dotsent Enn Küng**

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
  - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 10.05.2017

